

KOLOZSVÁRI-SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

25. SZ.

ENDRŐD TÖRTÉNETE A GYULAI URADALOMBAN

IRTA :

HUNYA SÁNDOR

SZEGED, 1934.

10 -

V/317.

VB 18733

ENDRŐD TÖRTÉNETE A GYULAI URADALOMBAN

IRTA :

HUNYA SÁNDOR

A M. K. B. E. N. G. Z. U. O. Z. S. T. U. D. E. G. Y. E. T. E. M.
BÖLCSESZET-, NYELV- ES TÖRT. TUD. KARA

Érkezett 19³⁴ évi *május* hó 15. é. n.

Iktató-szám: *597* / 19³³ / 34

Előírat: Utóírat:

SZEGED, 1934.

A szegedi Ferencz József-Tudományegyetem
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíráló : *Dr. Erdélyi László* egy. ny. r. tanár

Társbíráló : *Dr. Kogutovicz Károly* egy. ny. r. tanár

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000677214

VB 18733

Endrőd a hármas Körös bal partján, Békés vármegye északnyugati részén, Graenichtől számítva a keleti hosszúság $20^{\circ}46'$ és $20^{\circ}56'$ az északi szélesség $46^{\circ}48'$ és 47° között csaknem hazánk köllös közepén fekszik, 85-90 m magasságban a tenger színe felett. Területe 26,315 kat. hold, a lakosság száma, 13928. Határai: északon Hecőtur, Túrkeve, keleten Gyoma, Hecőberény, délen Békés, Kondoros, nyugaton pedig Szarvas.

A mai Endrőd 1730-ban, mint teljesen új község alakult, az előző háborús időkben egészen elnéptelenedett területen. Szorosan összefüggő egységes fejlődésről tehát csak ezóta beszélhetünk. Nem szabad azonban azt hinni, hogy az ezt megelőző település viszonyaival a kapcsolat annyira laza lenne, hogy a régebbi időket teljesen el mellőzhetnénk. A táj 1730-i képén észrevehető volt, az előzően itt élt ember munkájának nyoma és az 1730-ban alakult új község fejlődésére is hatást gyakorolt. Vissza kell tehát tekintenünk az ezt megelőző idők történetére. Mielőtt azonban a község történetének tárgyalásához fogunk, legyen szabad néhány szóval említést tennem ezen terület őskoráról, őslakosairól s a történelem folyamán való fejlődéséről. Persze itt nem csupán az Endrőd és a gyulai uradalom határára szorítkozó területről lesz szó, hanem egész megyénk, sőt ennél messzebb is terjedő vidékről.

ENDRÖD VIDÉKE A KÖZSÉG MEGALKULÁSA ELŐTT.

Először felmúluk az az idő, egészen a vegyes házakból származott királyaink koráig / Zsigmond / melyből Endrőd területére írott foljegyések nem maradtak ránk. Ez idő alatt, hogy mi történt, mi volt itt, részint a természettudomány, részint az archeologiai leletek mondanak el egyet-mást. Endrőd területét valamint hazánk áldott Alföldjét valamikor tenger borította, amelyet a környező hegyekből leszakadó vizek tápláltak, ezek egy szorsmind a tó fenekét hordalékaikkal mind feljebb-feljebb emelték. Majd később a nagy tó,

a most Vaskapunak nevezett nyíláson lefolyást talált a Havasföld felé, minek következtében a beltenger vízszíne alább szállt, kiterjedése megszűkölt s az egykor viz alatt álló tengerfenék lassacskán szárazra került. Amint a víz a terület egy részét szabadon hagyta, ott megkezdtek munkájukat a kialakult folyók is. Tavaszi áradáskor ugyanis a fölösleges vizet a lassan folydogáló széles erekbe öntötték, ezek pedig a kapott zavaros vizekben rejlő csillám és kovarészecskéket mint valami finom sziták rárakták a homok, vagy agyagrétegre. KARÁCSONYI véleménye szerint így keletkezett vidékünk egyik sajátságos, kevésbé használható földfelülete: a szik.

A tenger eltűnése után a növényzet is csakhamar megjelenik, hogy évről-évre elhervadva és ott rothadva a sárga agyagra szép fekete televény réteget rakjanak. A laposabb területeket pedig, melyeket kisebb-nagyobb mértékben még mindég viz borított, csáté, káka, majd nád és egyéb vízi növények kerítették hatalmukba. A növényzet, hogy milyen gyorsan igyekezett a földet a víztől elválasztani, az kitűnik abból, hogy egy-egy évi növényzetnek nem volt ideje elhervadni és televénnyé válni, már jött a másik, mely elborítja s a külső levegőtől elszorítja a régit. Épen a községünk határában lévő Berki halomban 1.30 m-nyi mélyen 1858-ban természetes állásban lévő nádgyökeret találtak.[☞] Tartott még a küzdelem víz és növényzet között, amikor a vízben élő állatokon / halak, hüllők / kívül megőrkeztek a vízi maderák / gémek, szárcsák, vadrucák, / ezrei is. Majd pedig megjelennek az emlős állatok, melyeknek csontmaradványait Gyomán és Endrődön nem egyszer 3 m vastag iszap alól szedték ki. Ezek nem azon állatfajok voltak, melyeket ma ismerünk, hanem mammothok, jávorszarvasok, ősmédvék és a maiénál sokkal nagyobb szarvasok. Az élőlények közül legutoljára az ember jelenik meg. Esetlen fegyverekkel és szerszámokkal vonult ide, de benne volt az isteni szikra, az ész, mely őt a földnek urává és állandó lakosává tette. Természetesen a vidékünk területén legrégebben élt emberekről közvetlen tudomásunk nincs. De azért az ősember mégis itt hagyta a nyomát: kezdetleges, durva, részint kőből, csontból, részint fából készült eszközeit, fegyvereit, agyagból csinált edényeit. Ezen leletekből állapítjuk meg az ősembernek nemcsak jelenlétét, de annyira-amennyire kultúráját is, már milyen kultúráról ezen kornak megfelelően beszélhetünk. Vidékünk már az őskorban is keresett településhely volt,

☞ Karácsosny János: Békés vármegye történetének 4 l.

mit a halban gazdag folyó és parti erdők vadállománya lehetővé is tett. A Körös mentén több helyen megtaláljuk nyomait az ősembernek, ha nem is a legrégibb palaeolitik kőkorszakból, mert az ezen korból származó lelet e vidéken egyáltalán nem kerül elő, hanem mikor már legnevezetesebb szerszámait csiszolt kőből készíti, tehát az úgynevezett neolit, vagyis az új-kőkorszakból. Az új Körös átalakuláskor felszínre került őskori cserépekkel és kőszerszámokkal telt temetkezési helyek erre engednek következtetni. A kőszerszámokkal és kezdetleges darvas edényekkel együtt talált hálósüllyasztók, szarvas és őzágancsok mutatják, hogy az őskori nép főfoglalkozása halászat és vadászat volt. Ugyanis a neolit kultúra emberének élelmezési szükségletét elsősorban a halászat, mint ennek a műveltségi fokának a legfőbb foglalkozása fedezte. Az állattenyésztés és az esztleges földművelés ha volt is, jóval csekélyebb jelentőséggel bírt, mire a nagykitörjedő magasabb térszín legelői és rétjei szintén módot nyújtottak. A Körös mentén települők gazdasági életét ezen kívül még számos dolog kapcsolta ehhez a változatos ártéri vidékhez. A halakon kívül a kagyló is táplálékot adott, a kagylóhéj pedig eszköz készítésére volt alkalmas, továbbá a térszín helyenként hatalmas összefüggő tömegben ellepte a nád és fűz, mely ép úgy a lakásépítéshez, mint a tüzeléshez igen becses anyagot szolgáltatott. Híndezeket a folyótól távolabbi táj nem nyújtott az embernek, így világosan érthető, hogy miért a Körös menti magasabb térszint választották települési helyül. Vidékünkön a neolit kor embereinek települései, tehát elsősorban a magasabb ártérhez volt kötve, mert csak itt tudta az akkori ember élelmezési szükségletét kielégíteni. Ezen neolit, vagy csiszolt kőkorból roánk maradt eszközök részben csontból, részben kőből illetve agyagból valók. Csontból készült eszközök különösen Szarvason kerültek elő / tű, ár, tör, bőrféjtő /¹⁸ nagyszámmal, hol Krecsmárk Endre tanítóképzői tanár végzett igen értékes ásatásokat. Sajnos Endrőd területén eddig még senki sem folytatott ily irányú kutatást, úgy hogy csupán a véletlenül felszínre került leletek állanak rendelkezésünkre.

Csiszoltkőkori értékes leletek nagy mennyiségben kerültek elő Endrőd közvetlen szomszédságában lévő, de már a szarvasi határhoz tartozó Kovács halmából, a gyomai Elő és Űzed halmokból,¹⁹ Mezőberényben a Róladshalon körül. Finoman kicsiszolt luk nélküli kőbaltát talált 1920-ban Gróf BOLZA GÉZA a Szarvasi határban, mely most a szarvasi főgimnázium régiségtárában van. E régiségtárban szép számmal van teljesen kidolgozott kőbalták is; sajnos

¹⁸ Évk. 1878. 178 l.

¹⁹ Budapesti Szemle 1859. VI. 175-182 l.

annak idején legtöbbnek nem jegyezték fel a lelőhelyét s így csak feltehetjük, hogy azok egyrésze is vidékünkön való. A kőből készült eszközök nagyobb része a vulkáni képződményű opszidiából készült annál is inkább, mert ez az ásvány hazánk területén is különösen a Hegyalja vidékén igen gyakran található.

Újra eljött az idő, melyben az ember felfedezte a réz használatát s abból sokkal alkalmasabb, csinosabb háztárgyakat, de főként használhatóbb fegyvereket tudott készíteni, mint: kovácskő, opszidián, vagy szerpentin kőből. Rézeszköz aránylag kevés van, úgy, hogy régebben egyes régiséggyűjtők költségbevérték egy külön rézkor létezését, ma már azonban nem képezi vita tárgyát. Ezen terület népei ugyan nehezebben jutottak ilyen anyaghoz, de elkerülhetetlennek találták, hogy legalább a szerszámaik és fegyvereik szükséges rézet beszerezzék. Igen szép rézkori lelet került elő községünk szomszédságában lévő Halásztelken, ez vörös rézből készült hatalmas csákány, mely a Békés vármegyei múzeumban van.

Sokkal fontosabb volt vidékünk területének lakosaira az u.n. bronz korszak, mely a rézkort váltotta fel. Ennek az eszközei már sokkal nagyobb számmal kerülnek elő, mert készítésük hasonlíthatatlanul könnyebb és gyorsabb volt a kőeszközöknél. Amíg a kőből fáradságos munkával törődni és csiszolni kellett, addig a bronz eszköz készítéséhez öntőmintát készítve, rövid idő alatt több darabot önthettek. Ilyen bronzöntőminta került Szarvasról a Nemzeti Múzeumba, több más bronzkori lelettel együtt. Bronzból készült csinos és ügyes szerszámok vidékünkön több helyütt előfordul. Az eddig jóformán csak véletlenül felmerült leleteket vesszük tekintetbe, bronzszerszámokra és tárgyakra akadtak Gyulán, Csabán, Mezőberényben, Endrődön s Károlyon / Szeghalomtól nyugatra. / A bronz leletek közt már sok egyéb is van szerszámokon és fegyvereken kívül. A bronzkor embere már szövethűtőt viselt, azt bronzkapcsokkal / fibula / tűzte össze. Használt sokféle ékszer u. n. karpereceket, fülbevalókat, gyűrűket és különféle nyakékeket. Ezen lelt tárgyak mind azt mutatják, hogy az akkori ember már nagyobb műveltséggel rendelkezett az előbbieknél. Halottaikat részben elégették és a hamvakat urnákban temették el, egyeseket azonban elégetetlenül temették el. De a halottakra kalárisokat és különböző díszeket raktak. / Később a díszek mind hiányza-

Dr. Neumann János: Szarvas története 13-14 l.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I. k. 7 l.

Arch. Értesítő 1893. 448 l.

Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 7 l.

nak./ Ezen kissé művelt nép valószínűleg a kelta volt, kik ismeretlen időben jöttek Ázsiából. Livius római történet író szerint Tarquinius Priscus római király idejében elfoglalták felső Itáliát, onnan később a mostani Magyarország területére is kiterjeszkedtek. Itt is, hol vidékünk fekszik, kellett lenni telepeinknek, amit a kiásott kelta sírok és bennük talált véső alakú bronzszerszámok, pénzül használt bronzkarikák és más ehhez hasonló ércművek bizonyítanak. A kelták Kr. e. egy-két századdal elvándoroltak, vagy más itt tanyázó népekbe olvadtak bele, mert később nincs semmi említés róluk.

Ismeretesebb kezd lenni vidékünk Kr.u. midőn a római légiók meghódították Dáciát. Azok a népek, kiket a rómaiak ezen alföldi síkságon találtak, a jazigok és a dákok voltak. Minthogy az utóbbi volt a hatalmasabb, azért ezen terület is még Daciához tartozott. A rómaiak vidékünk területét nem szállották meg, vagy legalább is gyarmatot nem alapítottak. Községünk területén általában az egész vidéken talált római pénzek, csupán azt bizonyítják, hogy az itt lakó népek a rómaiakkal élénk cserekereskedelmet folytattak. Amint a rómaiak hatalma hanyatlásnak indult, vidékünket a vandálok szállják meg /272 /. A VI. században élő Jordanes ravennai püspök azon folyamok közt említi a Crisiát, melynek partján vandálok tanyáztak. A vandálokat 335 táján a Maros mellett vívott csatában legyőzték a gótok, úgy, hogy a megmaradt rész kénytelen Pannóniába vándorolt. Mindkét nép részint kereskedelem, részint rablás útján még mindig szerzett római pénzeket s ennek lehet tulajdonítani, hogy Nagy Konstantin s az őt követő császárok pénzei egészen II. Valentiniánig /392./ vidékünk területén előkerülnek. Azonban a gótok sem maradtak sokáig, mert még e század közepén kénytelen egy jóval hatalmasabb népnek meghódolni, a hunoknak. / 377./ Hogy vidékünk területén ők is tanyáztak, azt a byzanci császár egyik követének, Priszkos byzanci rethor leírásából világosan látjuk. A hunok uralkodása nem sokáig tartott. Attila legnagyobb hun király 453-ban meghalt és fia Ellák, Dengizik és Imák az örökségen összevesztek. Ezen testvérvisszályt a leigázott népek felhasználták, 453-ban a hatalmas hun birodalmat megdöntötték. Ettől kezdve a hunok vezetésében legtevékenyebb gepidák bírták a mai magyar alföldet s így vidékünkön is több mint egy századig tartó uralmat alapítottak. Azonban 564-ben két kemény harcos nép a Pannóniai longobárd és a keleti török-aver rájuk támadt és telje-

Jordanes így nevezi ekkor a Köröst. A Körös elnevezés azonban a görög illetve a latinizált Krysus szóból ered. / Ortvay: Magyarország vizrajza 221. l./

sen megsemmisítette a gepidiákat úgy, hogy csupán egyes töredékek maradtak meg belőlük. Ettől kezdve a hunokhoz hasonló lovas nép az avar ütötte fel tanyáját /565./. Az avarok 233 évig lakták vidékünket, ezen kor egyik legérdekesebb leletét éppen községünk határában találták, egy avar sisakot, mely most a gyulai múzeum birtokában van. Az avarokat Nagy Károly a frankok hatalmas királya győzte le, elfoglalván gyepű vágyűrűiket, hringjeiket, és ott századokon át felhalmozott kincseiket. A háborúban az avar nép érzékeny veszteséget szenvedett, a Duna - Tisza - Körös vidékét ezentúl avarok pusztasága néven emlegették, hol az egykor hatalmas népnél csak maradványai lószentek. Hogy Békés megye mai területén volt-e az avaroknak hringjük / gyűrűvük / biztosan nem állíthatjuk. Igaz, lehet most is találni földhányásokat, de ezek már annyira elpusztultak, hogy a hajdani alakjukat nem lehet kivenni. KARÁCSONYI valószínűnek tartja, hogy ezen földhányások, mely Mezőtúr, Páhalom, Károly és Szeghalom mellett halad s a bihari Földvárnál végződik, avarkoriak. De ő sem mondja ezt teljes biztonsággal, úgy, hogy ez a kérdés még megoldásra vár.²

Az avarok után 100 évig tartó frank-szláv uralom következett. A Mindenható azonban őket sem szánta a föld államalkotó nemzetéül, mert nemsokára megjelenik az a nép, kit a Teremtő bölcs előrelátása ezen ország lelkéjéül szánt; ez a nép a Magyar. Ki nemcsak, hogy fennmaradását megtudta védeni, de egyszerre mind a kereszténység védőbástyája lett a barbár betörés ellen. Az elmúlt évtized galádtsága ugyan megtépázta, de bízunk a Mindenhatóban és saját magunkban, hogy az igazságot rövidesen diadalra juttatjuk. Mikor őseink ezen vidéket elfoglalták, ezen táj teljesen pusztaság volt. Honfoglalás után vidékünk rohamosan fejlődésnek indult, mit bizonyít az is, hogy a XIII. század beli oklevelekből 44 községet lehet megállapítani, melyek a királyi Békésvár uradalma³hoz tartoztak. Egyes családok több és több falut kaptak vagy vettek, azokat azon községgel, melyben állandó lakásuk volt összekötésbe hozták s így egyazon községről elnevezett birtoktestek nagy uradalmat alkottak. Ezen uradalmak befolyását megyénk területén lehetetlen félreismerni, azért jóra látni ha nem is az egész, de legalább a gyulai uradalom gyarapodását vagy kisebbedését, továbbá birtokosainak változását külön tárgyalni.

² Karácsonyi J.: Békés vármegye története, I. k. 13 l.

³ Haas Lajos: Békés vármegye hajdan. 18 l.

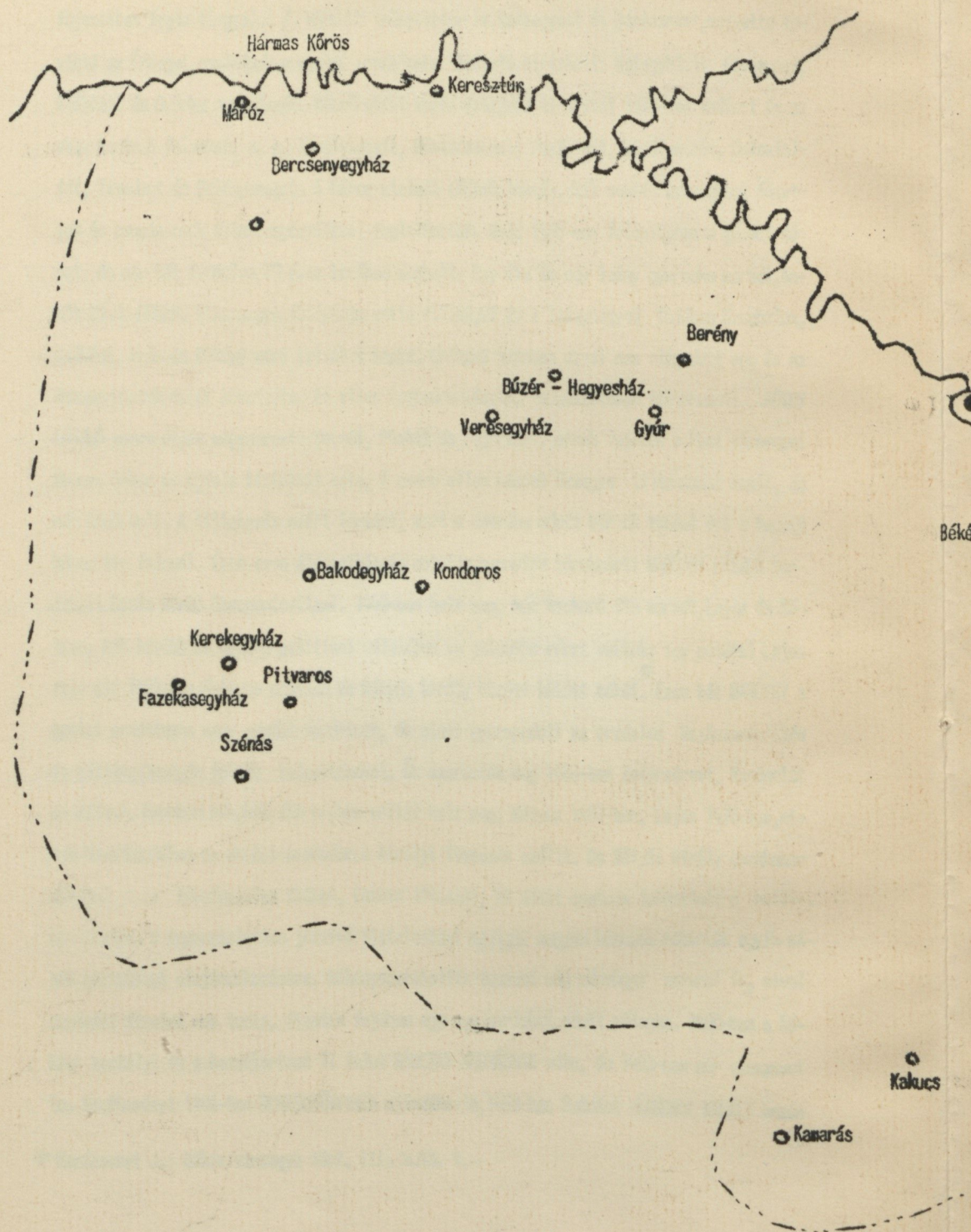
A GYULAI URADALOM KELETKEZÉSE, LEGRÉGIBB BIRTOKCSAI ÉS NAGYSÁGA.

A XIV.század végén öt uradalom volt Békés vármegye területén u.m. a gyulai, gyulai, körösladányi, simai és szentandrászi. Ezek közül tüzetesebben minket most csak a gyulai érdekel, mert ezzel van Endrőd története összefüggésben. A gyulai uradalom ekkor már külön birtoktestként fordul elő,alapítója valószínűleg Zsigmond király volt, mert az ő uralkodása elején találkozunk először vele s benne Békés, Gyúr, Doboz, Szeret és Vári mint főrészek szerepelnek,ezek pedig előzőleg királyi birtokok voltak.¹ Első birtokosa LOSONCZY JÁNOS és fia János,majd 1403-ban MARÓTHY JÁNOS macsói bán kapta meg, a királynak tett hűségese szolgálataiért. Ekkor az uradalom a következő falvakból állott: Gyula, Bagd, Karkó, Ujfalu, Szent-Móric, Izsák, Tugany, Szeret, Alsó-,Felsődoboz, Szana, Györke, Szentbenedek, Kakucs,Pöly, Kamarás,Vári, Békés,Berény, Gyúr, ~~Dőcs~~, Bakadegyház,Bercsényegyház, Keresztúr, Veresegyház, Bagyusegyház, Fazekasegyház, Buzér- Hegyesegyház, Kerekgyház, Kondoros, Pitvarosegyház, Szénás, Simánd, Atyás, Kávás, Fajdas, Köbli, Somos, Márác és Hegenháza. Amint látjuk Endrőd még 1403-ban nem szerepel sem mint falu, sem mint pusztá. Ha a térképet nézzük, első pillanatra úgy tetszik, hogy a falvak 3 főpont körül sorakoznak u. m. Gyula, Békés és Simánd. Valóban később az uradalom e három helység szerint három ispánságra osztott, sőt egyidőben míg a Békési kastélyt el nem hanyagolták, a Békéshez tartozó helységek külön kerületként szerepelnek, de azért a gyulai uradalomhoz tartoznak, csak nem közvetlenül. Békés hangoztatása részünkről azért fontos, mert a később megalakult Endrőd is ezen kerületbe tartozott. Szerfölött megnagyobbította a gyulai uradalmat MARÓTHY JÁNOS, részint új falvak megszerzése, részint telepítések által.² MARÓTHY JÁNOS Zsigmond király trónjának egyik legerősebb támasza volt és ezen nagy érdemeinek köszönhette, hogy az országban több felé óriási birtokokat kapott. 1405-ben a gyulai uradalomhoz csatolja Szeghalmot is.1415-ben a bosnyákok fogságába jutott,honnan csak óriási váltságdíjért szabadulhatott meg.Miután 1418-ban kiszabadult,a csanádi káptalan előtt erősen tiltakozott az ellen, hogy birtokának bármely részét is elidegenítsék. Még ugyanazon évben az uradalomához számítja Medgyest, Kovermest, Lökösházát, több ezekhez tartozó pusztákkal. Endrőd valamivel előbb keletkezett,

1. Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 212. 1.

2. Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 211. 1.

mert 1416-ban mint meglévő község szerepel okleveleinkben / Endrőd keletkezését majd külön fejezetben fogom tárgyalni /. MARÓTHY telepítette be Bánhegyest és Bánkamrást, megvette továbbá az Érhogyi családnak a gyulai uradalomba beekelt birtokait: Kétegyházát, Fövenyost, Alábiánt és Györke egy részét. Adományként kapta Zsigmond királytól 1429-ben Vadászt és az ehhez tartozó falvakat is, m. Sámolykeszt, Bántolmácsot, Papfálvát, Királymezőt, Belezfalfát, Tivadart és Bolcnyezegot. A három utolsót oláhok lakták, akik sokkal kevesebbet fizettek és csupán csak állattenyésztéssel foglalkoztak. Majd 1435-ben felépítette a gyulai várat, de már két év múlva 70 éves korában meghalt. Egy fiu és egy leány gyermeke maradt, Anrát CSÁKY FERENC Biharmegye főispánja vette feleségül és a leánynegyed fejében Szeghalom, Csökömő, Irác és Bölkény nevű falvakat kapta. Csákyiné azonban ezzel nem elégedett meg és az összes birtok felét követelte. Ez ellen testvére László, természetesen tiltakozott. MARÓTHY LÁSZLÓ csere útján megszerezte Vecsét, Püskit és Fejéremet, minek fejében a Pest vármegyei Monor, Siker és Újfalú birtokait adta. E csere ellen később özvegye tiltakozást emelt, de már késő volt. A tiltakozás azért történt, mert a cserébe adott birtok többet ért a kapott három kis falunál. Épen ezen áldozatkészség mutatja, mennyire törekedett MARÓTHY LÁSZLÓ birtokait Gyula körül összpontosítani. 1449-ben halt meg, két kiskorú fia maradt, Lajos és Mátyus, kik később az ország politikai életében is jelentős részt vettek: így például Lajos írja alá 1464-ben Frigyes császár és Mátyás király között kötött békét. Ezen két MARÓTHY a gyulai uradalomra nagy gondot fordított, ők alatt gyarapodott az uradalom Mezőszentmiklós és Fábiánschestyén falvak telepítésével. Ők szereztek meg 1463-ban Zelérmérest, Kunágotát és Milast. Azonban mindkét fiú örökös nélkül halt meg. Mátyus 1467-ben, Lajos 1476-ban, minek következtében az óriási uradalom a királyi fiscusra szállt. De Mátyás király csakhamar eladományozta törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak, ki alatt csaknem feloszlott a határ, más birtok. A tapasztalatlan jészívű fiatalembert szolgálai nagyon könnyen rábirták egyik-másik birtokának elajándékozására. Rákényszerítették továbbá még pénzügyi zavarai is, mivel szolgálait fizetni nem tudta, fizetés fejében egy-egy birtokot adott zálogba. 1490-ben a békési kastélyt és a hozzátartozó 11 falut BÁNCZAY ANDRÁSNAK adta, de 1493-ban már visszavette. Mezőberényt 1496-ban DERESCSÉNYINEK ajándékozta, 1498-ban Szénást VÁRKONYI MIHÁLY kezén

MARÓTHY GYULAI URADALMA

1403 - b a n .

találjuk. 1497-ben pedig Fábianszabstyan közséj Corvin várnagyfő, mely által a gyulai uradalomtól örökre elszakították.

Utána özveggye FRANGÉN BEATRIX kezébe kerül az uradalom ki 5 falut / Fajda, Somos, Kávás, Ilégető és Ujfalu / a Bankovics családnak ajándékozott, nem is kerül többé vissza.

BRANDENBURGI GYÖRGY örnagy FRANGÉN BEATRIX második férje midőn 1510-ben megkapja a gyulai uradalmat, az adománylevélben 85 helység van felsorolva. Ezek közül azonban legolább 20 csak puszták; továbbá CORVIN JÁNOSTÓL és özveggyétől elajándékozott birtokokat is bevették, holott ezek közül csak Szénás került vissza az uradalomhoz. Ezeket leszámítva valójában 55 helységből és három részbirtokból állott a gyulai uradalom. Az ő idejében szakadt el Veresegyháza, mely SUSLICS ISTVÁN birtokába került. Az uradalom 1530-tól 1552-ig CZIBAK és PATÓCSIAK birtokában volt. Ezen idő alatt nagyjában változatlan maradt, csupán PATÓCSI FERENC szakította el a Fővenyeshez tartozó pusztákat. De mint a király kezébe került, / 1552 / ismét nagy veszteséget szenvedett, mivel vitézeinek ostromtatott belsőleg került idegen kézre Dombiratos, Kétegyháza, Nyárszeg, Fővenyes, Mezőszentmiklós. Nem csoda tehát, ha az uradalom erősen megfogyatkozott s 1562-ben 24 Záránd-megyei és 16 Békés megyei községből állott. Ezen falvak egy részben még ma is megvannak mint virágzó községek és városok, másrészt azonban annyira elpusztultak, hogy egy-egy dűlő vagy halom tartotta meg emlékeztét.

A GYULAI URADALOM BIRTOK VISZONYA. / 1552-1770. /

Ezen időszak birtokviszony tekintetében nagyon változatos. 1566-ban a gyulai vár törökök kezére kerül, ennél fogva a hozzátartozó birtokokkal is rendelkezhettek volna mint hódítók. Csakhogy a földműves jobbágyság a magyar földesuraihoz tartoztak s ha a török nem engedte, hogy a jobbágyság a magyar földesuraknak is szolgáljanak, akkor ezek jobbágysaikat elköltöztetik s a föld lakatlan marad. Ennek elkerülésére a török beleegyezett, hogy a jobbágyság keresztény földesuraknak is szolgáljanak, kétféle adózzanak, vagy mint akkor mondták, vidékünk hódoltság legyen. E vidéken kétféle hódoltságot különböztettek meg: Magyarországit és Erdélyit. Most azt kell eldönteni, hogy melyik hódoltsághoz tartozott az urade-

len s azok mintegy alkotórésze Endrőd is..E kérdéssee KARÁCSONYI JÁNOS véleménye folytán a következő feleletet adhatjuk. 1596-ig az egész Békés vármegye mind jogilag, mind tetteleg magyarországi, így tehát a gyulai uradalomnak is annak kellett lenni. 1596-tól azonban egész 1660-ig tetteleg erdélyi, ezentul ismét magyarországi hódoltság. Az első állitást mi sem igazolja jobban, hogy a gyulai uradalom Gyula elfoglalása után / 1556 / Eger várához csatoltatott s így közvetlenül az egri várkormányzó gondviselése alatt állott. Innen van az, hogy a békésiek s az ő területükbe tartozó falvak /igy Endrőd is/ mig Eger vár kezében volt, bizonyos számu sertést kötelesek Eger városának szállítani. Továbbá, hogy UNG KRISTÓF egri várkormányzó Ücsödöt, majd 1578-ban Kondorost 1550 frt-ért, ugyanakkor Décsot 1300 frt-ért zálogba vetette.¹²

Azonban 1596-ban Eger vára a törökök kezére jut s így a gyulai uradalom messzebb esett az uj királyi vártól. Ellenben Bócsajenő az erdélyi fejedelemtől lett, továbbá Sarkadon és Szalontán erdélyi hajdúktól őrzött palánkok készültek. Így ezek az uradalom közvetlen szomszédságába kerülve, azt erdélyi hódoltsággá tették. Ettől kezdve az erdélyi fejedelmek az uratlan maradt birtokokat sőt az ilyen jobbágyságot is saját hűbeiknek adományozták, így például Dobozt VERESS sarkadi kapitánynak, Szentandrászt a borosjenői lovaskapitánynak, az Endrődön letelepedett kilenc uratlan jobbágyot pedig váradi BERNÓTHY GERGELYNEK adta a fejedeleme.

Az erdélyi országgyűlés később egészen Erdélyhez csatoltnak nyilvánította és azt állítja, hogy "Békés vármegye eleitől a Partiumhoz lévén incorporálva". Csakhogy a szorosabb értelemben vett magyarországiak az erdélyiek birtoklását sohasem ismerték el jogosnak s állandóan tiltakoztak, hogy ez a vidék erdélyi hódoltság lenne. Még csak ez kellett, hogy a lakosság szenvedése poharát fenékgig kligya. Nem elég, hogy eddig két úrnak szolgált, most három felé húzták őket s a törökön kívül mindenegyes helységnek volt magyarországi és erdélyi földesura is. Ily szomorú viszonyok között érkezett el az 1660-ik esztendő. Az erdélyiek 1658-ban Borosjenőt, két évvel később Váradot s vele együtt a Bihar megyei kisebb várakat és palánkokat / Sarkad, Szalonta / is elvesztették. Így az erdélyiek ép úgy távoles-tek az uradalomtól, mint a magyarországiak, sőt mivel igen sok török őrséggel őrzött vidé-

¹² Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 285. l.

¹³ Haan Lajos: Diplomatarium Békéziensis 215 l.

o o o Évk. VIII. 16 l.

ken kellett keresztülvonulniok, nem igen küldhettek rendeletek végrehajtásaira hadi csapatokat. Ellenben a magyarországiak Nagyvárad és Szolnok közé eső hosszú, őrizetlen vonalon, bármikor megtehették. Így lett Békés megye s vele együtt a gyulai uradalom is 1660-ban magyarországi hódoltsággá, minek azután mindvégig megmaradt. Falvainak nagy része a folytonos török dúlás következtében elpusztult, úgyhogy az 1700-as évek elején alig volt ott falu. A település is csak akkor kezdett nagyobb mérvű lenni, midőn HARUCKERN kezére került az uradalom, ki ernyedetlen szorgalommal fogott az elhagyott vidék benépesítéséhez.

I. ENDRŐD MEGALAKULÁSA .

Endrőd a gyulai uradalomhoz tartozó békési kerület északnyugati részén a hármas Körös balpartján épült. Keletkezésének pontos évszámát a legmegszóbbmő kutatások ellenére sem sikerült megállapítani. Nincs oklevél, mely az alapítás idejét és körülményeit tudatná velünk. Sőt még később is igen gyéren találunk Endrődre vonatkozólag jelentős feljegyzést. Létezéséről az első hiteles adatot az 1416. évi oklevélben találjuk meg,²² mely szerint Endrőd egy részét a Körösetől északra lévő területet ezen évben az ENDRŐDY és VERBŐCZY családok bírták. Ezen két család közt már régóta folyt a birtok miatti viszály s nem egyszer vérengzéssel végződött, míg végre 1416-ban ENDRŐDY ANDRÁS, Tamás fia atyjának és István new testvérének nevében, másfelől VERBŐCZY BENEDEK ardói plébános és testvére Dávid a nagyváradi káptalan előtt barátságos egyességre léptek és a birtokot egymás közt felosztották, hozzátéve, hogy a Berettyón lévő malom fele illesse a VERBŐCZIEKET is, míg az ENDRŐDYEK másik malmot nem építenek. Ezután mintegy ötven évig az ENDRŐDYEK és VERBŐCZYEK birtokában találjuk Endrődöt, majd később FODOR, KAMUTHI és HARANGHIAK kezére megy át, kik valószínűleg beházasodás révén jutottak Endrőd egy részének birtokába. 1461-ben MARÓTHYAKNAK a királyság miatti pörében endrődi FODOR BARNA, endrődi HARANGHI ANTAL és endrődi KAMUTHY PÁL tanúskodtak, kiknek Békés megyében még több helyen volt birtokuk.²³

A falu nevének írása 1425 körül Endrad, 1450-ben Endreed, 1550-ben Endryd s csak jóval később, 1630 körül kezdik Endrődnek írni. 1425-ben már mint jelentékeny nemes község

²² Háan L.: Diplomatarium Békéziensis 47.1.

²³ Háan L.: Békés megye hajdan. 165.1.

szerepel, ekkor 33 nemes család lakott Endréden. Ezek, mivel Endréd határát keményen véd-
ték a szomszédos Gyoma község földesuraival pörbe keveredtek, de csakhamar a béke útjára
tértek és, hogy a béke biztosabb legyen, még ugyanazon évben határt jártak a két község
között. A Keselyőshalomtól kezdve északra vonult a határvonal s a Körösi hat határdombot e-
meltek s azután a Körösön átmenve a Körös partján, továbbá a hosszútó, másként a Szele ne-
vű halastó mellett állították fel az utolsó határjelet. Megjegyzendő, hogy a Körösnél ekkor
még nem érintkezett közvetlenül Gyoma határával, mert köztük volt a néhány házból álló Ke-
resztúr, másként a Nyárszeg nevű kis falucska. Északon érintkezett még Sima község hatá-
rával, nyugaton Tölgy, délnyugaton és délen pedig Décsé és Kondoros falukkal. Határa ekkor
még jóval kisebb volt mint most, mert ezek a falvak később mind Endred határába olvadtak.
/ Lásd. Endréd térképét. / A XVI. század közepén Endréd egy része valamely család magvasza-
kadtvál a királyi kincstárra szállt, míg a többi rész az 1561-i összeírás szerint KARÓCZY
PÉTER, VERESS GYÖRGY és BOROS JÁNOS kezén volt. A királyi birtokrész egész 1656-ig volt a
fiscus birtokában, csak hogy 1596-tól mint Erdély hódoltsága szerepel, ez az idő azonban már
belenyúlik a második Endréd történetébe, úgy hogy a birtok változást majd ott fogom tárgyal-
ni.

A XV. és XVI. században Endryd Békés megye legvirágzóbb községeihez tartozott.
Ebből az időből ismert lakossai: BALASSA, BERECKZY, BERNÓTHY, BOTH, BOTOS, Décsé-, ESZES, FAR-
KAS, FODOR, HARANGHY, HARASZTOS, KAMUTHY, KERESZEGY, KISS, KÖRE, KÖVÉR, NEMES, SERES, VASASS
és VERESS családok voltak. Közülük többük tagjai megyénk alispánjai, szolgabirái / BALAS-
SA / és országgyűlés követei voltak / BERNÓTHY /, így természetesen valóban nem lehetett
utolsó az a község, hol ily nemes családok udvarházait találjuk.

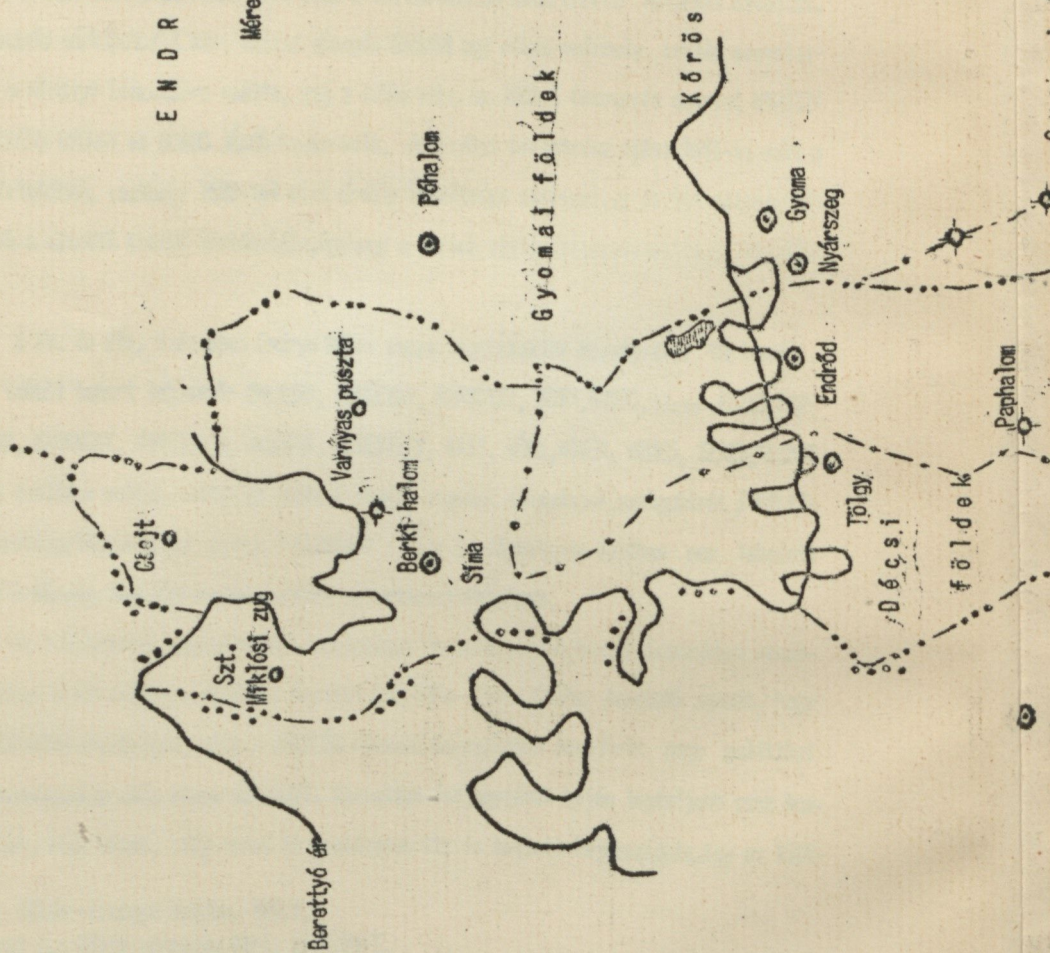
Ha a különböző okmánytárakat lapozgatjuk és kutatgatjuk, birtokviszonyokra vonat-
kozó adatokon kívül nem igen találunk olyat Endrédre nézve. Hiába keressük nyomát, hogy
akár a HUNYADIAK dicsőséges, akár a JAGELÓK szomorú korszakában lezajlott nagy politikai
és hadi eseményekben mily része lehetett. Közvetlen feljegyzések híján legfeljebb csak kon-
binálhatjuk, hogy ennek, vagy annak az eseménynek itt is kellett lejátszódnia. Így az 1514-

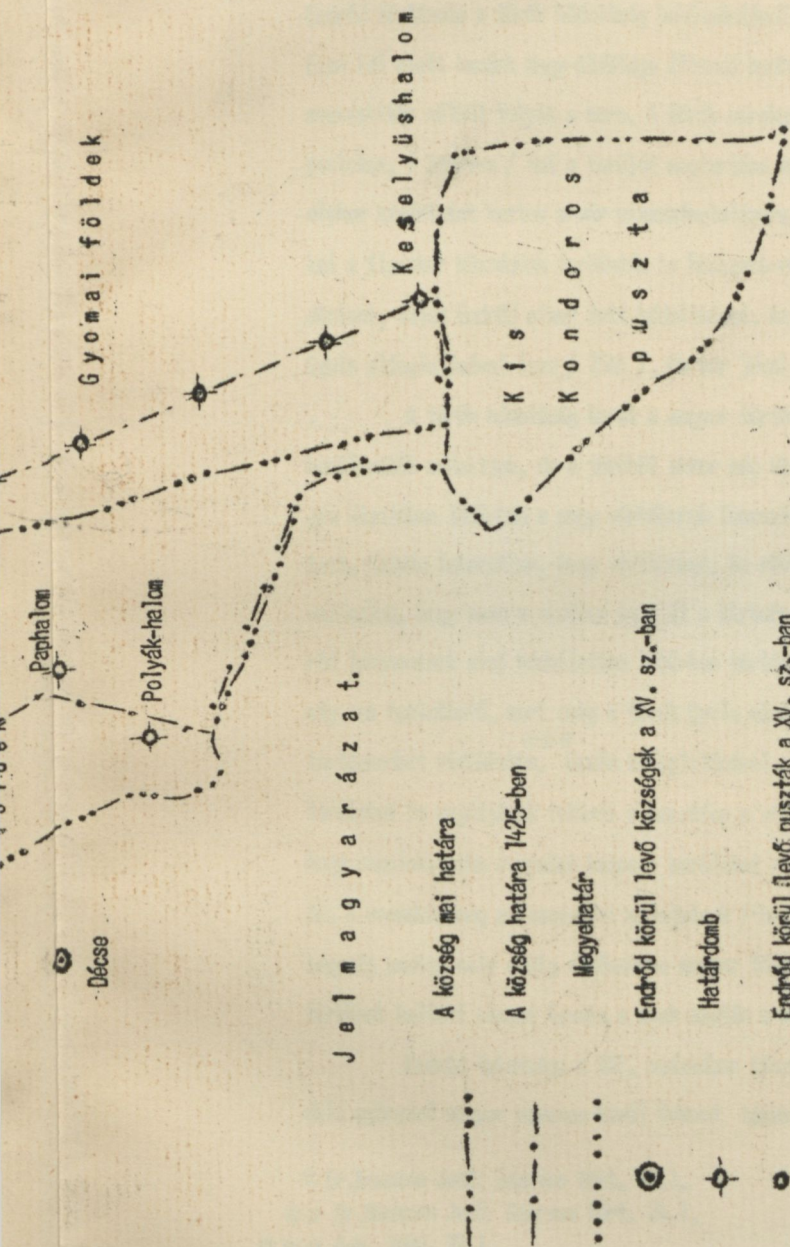
o Haan L.: Békés vármegye hajdan. 168. l.

o Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 95 l.

ENDRŐD T É R K É P E

Mérete: 1 : 144.000

i Dózsa lázadás eseményeinek - feltehetjük - volt valami hatása Endrődre is. DÓZSA GYÖRGY az év május 18-án Ceglédre elindulva még az nap átkelt a Tiszán Várkonyánál és 12-én Mezőtúron állott, 21-én pedig Endrőd táján átkelt a Körösön.¹² Feltehető tehát, hogy Endrödről is tódultak seregeihez, ámér erről semminemű feljegyzés nincs. Sokkal változatosabb lesz Endrőd története a török hódoltság beköszöntével. Ebből a korból már több adat maradt ránk. Ezen idő alatt hazánk Nagy-Alföldje állandó hadiesemények színhelye, 150 évig úgyszólván megszakítás nélkül folyik a harc. A török várakat foglal el / Gyula / és épít különböző pontokon, / Szarvas / hol a terület megtartása végett katonaságot helyez el. A keresztények olykor kísérletet tettek a vár visszafoglalására, mire a törökök is felvonultatták seregeiket s ilyenkor községeink területén is hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak. Első kérdés eldönteni, vajon Endrőd mikor lett hódoltsággá. Azt már tudjuk, hogy végleges hódoltsággá Gyula elfoglalásával lesz / 1566 /. De már jóval előbb 1554-ben is fizet adót a töröknek.¹³

A török hódoltság korát a magyar történelemben 1541-től Buda török kézre való kerülésétől számítjuk, de a törököt ekkor még vidékünkön csak hírből ismerik. Békés vármegye közelében 1552-ben a nagy várháborúk Temesvár, Lippa, Szolnok és Eger ostromával jutott. Szinte lehetetlen, hogy vidékünket, ha rövid időre is, meg ne szállotta volna, sőt valószínű, hogy ezen a vidéken kelt át a Körösön. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy Endrőd lakossainak első hódolttatása 1552-ben történhetett meg. De állandó hódoltságnak azonban még nem tekinthető, mert amíg a török Gyula várát el nem foglalta, addig csak ideiglenesen tartózkodott vidékünkön. Gyula elfoglalásával azonban megváltozik a helyzet. A török ezen területet is sajátjának tekinti s hozzáfog a végleges berendezkedéshez, amely abból állott, hogy megalakította a gyulai katonai kerületet / szandzsákság /, amely alá tartozott Endrőd is. A szandzsákság a Temes-vári vilajetnek / helytartóság / volt az egyik része.¹⁴ A jobbságság pedig, mely eddig elsősorban magyar földesúrnak szolgált, ettől kezdve először a töröknek kellett eleget tennie s csak azután a magyar földesúrnak.

Endrőd lakossága a XVI. században tiszta magyar volt, ezt az összeírásban előforduló gyönyörű magyar neveken kívül látnod temesvári kádi is igazolja, ki 1557-ben felső-

¹² Dr. Neumann Jenő: Szarvas tört. 26. l.

¹³ Dr. Neumann Jenő: Szarvas tört. 24. l.

¹⁴ Évk. 1890. 37. l.

¹⁵ Valics A.: Kincstári defterek I. k. 378 l.

rolja a Békés vármegyében lévő magyar falvakat s ezek közt találjuk Endrydát is.

LAKOSSÁG SZÁMA ÉS FOGLALKOZÁSA.

Nagy nehézségbe ütközik Endryd ekkori lakosság létszámának megállapítása, mivel pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, csupán megközelítő meghatározásról lehet beszélni. A Sebes- és Hármas-Körös mentén lévő községek, hogy a török rablástól megszabaduljanak, adófizetésre kötelezték magukat. Így az Endrydi jobbágyság már 1554-ben a tized felét a töröknek fizetik, vagyis Endryd, mint már mondtuk, hódoltsággá lesz. 1557-ben pedig a fejedő kivetése végett a temesvári defterdár feljegyzi bevallások alapján a gyulai úradalomban lévő községek házainak számát, megjegyezvén, hogy hány régi és hány új azokból. Ezek a nemesi falvakat is felsorolják s a házak számát pontosan megmondják. Ezt összehasonlítva a jobbágyságtól lakott s az 1562-i összeírásban szereplő falvakkal, arra a megállapításra jutunk, hogy átlag minden házban két család lakott. A török defter szerint 32 régi és 3 új ház volt, a családok számát tehát 70-re tehetjük. Megjegyezzük még, hogy minden családra 5 személyt bátran számíthatunk, így Endryd lakosságát az 1557-58.-i defter alapján 350-re lehet becsülni. A lakosságot véro alapul Endryd Békés vármegye 71 községe közül ebben az időben 12-ik helyen állott. Természetesen a lakosság túlnyomó részben katolikus volt, épúgy mint most, mit abból is tudunk, hogy 1552-ben a trieszti zsinatra utazó követ költségethez 3 frt-tal hozzájárult.

A falu határában a lakosság az 1/3-nyi ugarat sorolás, nyilhúzás szerint osztotta ki a jobbágyházak szerint minden nyáron, akkor is, ha a jobbágyságnak több földesuruk volt. A lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés volt és csak kisebb mértékben a földművelés, annál is inkább, mivel az ó pleisztocén szin füves térségeinek korlátlan kiterjedésű legelői és a közvelelő közelségben lévő Körös a jószág tartásra volt legalkalmasabb. A szántóvetést már jobban elhanyagolták és ha vetettek is, csak a Köröstől távolabbi vidéken, hová a tavaszi árvíz nem jutott el. Azonban még így sem termesztettek minden évben gabonát, mert például 1561-ben községünkéről az van feljegyezve, hogy nem fizetett gabonátizedet, mert ez évben nem vetettek semmit. Ennek oka továbbá még az is, hogy a jószágtenyésztés miatt a

* Velics A.: Török defterek ford. II. k. 203. 204. l.

☉☉ Grosz Béla följegyzése plébániai levéltárban.

☉☉☉ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 240 l.

kaszálokak maglóheletős nagy értékük volt.

A földmívelés rendes módja abban állott, hogy a jobbágy teljesítette az összes munkát s a termésből 1/9-et földesurának szolgáltatotta be. Az egytelkes nemesek pedig maguk gazdálkodtak. Később a földesurak arra kötelezték jobbágyaikat, hogy néhány darab földet egyenesen a földesúr számára műveljenek meg. Ez volt a majorsági, vagy másként az allodiális gazdálkodás. Majorságilag gazdálkodó uradalmak természetesen gazdatiszteket, ispánokat is tartottak. Gazdatisztek nem nemesek sorából is vétettek fel; készpénzfizetést nem kaptak, legalább is békési DEÁK ANDRÁSRÓL ez van feljegyezve 1554-ben, hogy fizetés fejében Dátér nevű falú jövedelme az övé.²² Ilyen allodiális gazdálkodás volt a most egyrészt Endrőd határához tartozó Décsa falun. Ez hajdan Endryd és Szarvas között állott, nevét Décsa nevű tulajdonosától kapta. E nevet, valamint az utolsó fajadalmunk és két jeles királyunk nevét eredetileg Gyécsának / nem Gézának / ejtették ki, de utóbb a magyar nyelv hangtörvénye szerint Gyécsa, Gyécsa s végre Décsa lett belőle, ma pedig egyszerűen Décsnek nevezzük.

Községünk jobbágysai ezidőben a gabonanevelők közül búzát, árpát, zabot és kölest termesztettek. Kétféle köből volt használatban, a gyulai és a simádi. Nagyjában a köből az Árpádok idején és később is 60 focco, 60 focco egyenlő 30 pint, 1 pint 1.6 liter, s 30 pint, vagyis a köből, 48 liter.

Adófizetésről ezidőben pontos értesülésünk nincs, csupán azt jegyezhetjük meg, hogy 1556-ban ESZES KELEMEN, HARANGHY GÁSPÁR, özv. ESZES LÁSZLÓNÉ és BERENÓTHY ANDRÁS jobbágysai közösen fizettek 8 frt-t. 1556-ban csak HARANGHY GÁSPÁR és VERESS GYÖRGY jobbágysai fizettek egy-egy kapu után, mert BOTOS JÁNOS, DÉNES BOLDOZSÁR és BALÁZS jobbágysai nemeseüléseken laktak. 1562-ben BÁRÓCZY PÉTER jobbágysai 4, BOTOS JÁNOSÉ 2 és VERESS GYÖRGYÉ 1, 1564-ben LÁKÁNY ANDRÁS jobbágysai 2, ESZES KELEMENÉ és VERESS GYÖRGYÉ pedig ismét egy-egy kapu után fizetnek.²³

Községünk lakosságának egy része szívesen foglalkozott a halászáttal is, habár azt állandó foglalkozásként nem űzte. Egy halastóról van is tudomásunk, mely Endrőd és Gyoma között volt, az u. n. Szele nevű halastó. Az iparágak közül legnevezetesebb volt a molnártság. Más iparság is volt bizonyosan, de nincs említve, mert jelentéktelen kéziipar mód-

²² Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 241 l.

²³ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. 95 l.

jára ülték a jobbágyok. A malmok túlnyomó része vizimalom volt a Hármaskörösön. Endrőd lakossai ekkoriban kizárólag mind helyi energiájukból éltek, sőt gazdasági életük majdnem zártnak nevezhető, ami érthető is, hiszen a lakosságnak nem volt nagy az igénye, szükségletének nagy részét el tudta látni más tájak életétől függetlenül.

A XVI. század második felében nagy csapás zúdult a szépen virágzó községre. Nem elég, hogy Gyula várát 1566-ban elfoglalta a török, de portyázó kalandozásaival a környéket folyton nyugtalanította, minek következtében rohamosan pusztult és mindinkább kevesbbedett. Endrőd népe, olhagyva szülőföldjét, hogy biztosabb vidékre költözzön. Még súlyosabb idők következnek azonban a század végén, mikor kezdetét veszi a 15 éves török háború/1591-1606/. A keresztények 1595-ben vidékünk egy részét / Gyulát kivéve / rövid időre visszafoglalták, szomorú azonban, hogy e csapat megyénk területét ellenséges zónának tekintette s Gyula környékén sok falut lerombolt. A keresztény csapatoktól kezdett pusztítást 1596-ban hihetetlen kegyetlenséggel folytatták a temesvári begler bég segítségével jött tatárok. Ez év április 20-án Békésre jöttek s mind Békést, mind egész környékét kegyetlenül feldúlták, a lakosokat részint felkoncolták, részint rabságba vetették. Megyénk Sárréti részeivel ekkor még Endröd is megmenekült a végpusztulástól, de 2 év múlva / 1598-ban / őt is elérte a kérelmetlen végzet. A gyulai várban tartózkodó török sereg rátört, a községet felgyújtotta, lakosait, kik idejekorán el nem menekültek, vagy legyilkolták, vagy rabul ejtették. Ezzel Endröd megszűnik; az elmenekült lakosság részint az erdélyi fejedelem szomszédos területére, Bihar megyébe, részint királyi területre, Eger, Tokaj, Szatmár vidékére húzódott. 1598 végén a vármegyei forrásmunkák szerint községünk területe lakatlan volt. De nemcsak községünk, hanem az egész uradalom a teljes pusztulás képét mutatta, csupán a templomok és épületek romjai emlékeztettek arra, hogy itt-ott valamikor virágzó város vagy község lehetett. Ekkor pusztultak el Endröddel a szomszédos Csejt, Sina, Dése nevű községek, melyek nem is állottak többé talpra, nevük azonban megmaradt, puszták még mindig azt a nevet viselik, melyek később Endröd és részben Szarvas határába olvadtak be.

A törökűlés kisebb-nagyobb megszakítással a XVIII. századig tart, ez a kor kul-

Haan L.: Diplomatarium Békésiensis.

Békés vármegye oklevéltár II.k.224 l.

Baranyai Öcsi János magyar története 252 l.

Karácsonyi J.: Békés vármegye tört.258 l.

turális fejlődésben negatív periódust jelent, ha azonban a vidék történetét figyelemmel olvassuk, az derül ki, hogy a település itt is úgy, mint az Alföld nagy részén csak rövidebb, hosszabb időre egy-egy pusztító hadjárat idején szakad meg, mely után a lakosság újra visszatér elhagyott helyére.

II. ENDRŐD MEGALKULÁSA.

Jóllehet ezen roppant elnéptelenedést a törökök okozták, később azonban maguk is megbánták, mert annak kárát mindjobban kezdték érezni. Egyrészt elszaporodtak a tolvajok, kik egészen a törökök lakta városokig merészkedtek, másrészt a török azon számítása sem vált be, hogy a lakatlanná vált falvak határát a szomszédos népesebb községnek bérbeadván, könnyebben hozzájutott a hűbéri jövedelemhez. Azonban Békéstől Hódmezővásárhelyig, Szentendrától Makóig több, mint 50 falu határa állott üresen, s ez a négy mezőváros annyit nem bérelhetett. Ennélfogva itt a török szokása ellenére is kénytelen volt a visszatelepítés tervével foglalkozni. Ez azonban meglehetősen nehézen ment, mert a gyulai vitézek 1633-ban parasztkodnak az erdélyiekre, hogy az Erdélybe menekült adófizető jobbágyokat nem akarják visszaadni, mire a Szultán megparancsolja az erdélyi fejedelemnek /I. Rákóczy György/, hogy az Erdélybe menekült jobbágyokat a saját falvaikba küldje vissza, s azok visszajövetelét meg ne gátolja.* Így történt aztán, hogy a XVII. század első felében a régi Endrőd helyét új települők szállják meg.

Vidéünk ekkor már erdélyi hódoltság /1596-tól/ ami annyit jelent, hogy 1596-ig a magyar király, azután pedig az erdélyi fejedelem adományozta a kincstárra szállott birtokokat, de 1660-ban Nagyvárad török kézre kerülésével a gyulai uradalommal ismét királybirtok lesz.

Endrőd területe körülbelül 30 évig állott lakatlanul, míg végre 1630 táján több szökött jobbágy telepedett le az endrődi Hármaskörös balpartján, akik szépen fejlődő kis községet alapítottak a régi falvakon. Ezen jobbágyokból kilencet, névszerint: BIRÓ LÓRÁNTOT, KISS JÁNOST, NAGY MIHÁLYT, SZABÓ ISTVÁNT, SÜVEGES PÉTERT, JUHOS ISTVÁNT, ERDÉLYI ISTVÁNT, ÁBRAHÁM JÁNOST és THURY DEMETERT. BETHLEN GÁBOR özvegye 1630-ban VÁRADY BERNÓTHY GERGELYNEK /a régi Endrődi Bernóthy család ivadéka/ ajándékozta. ** Annak tudata, hogy

* Békés vármegye oklevéltár 221.

** Haan L.: Diplomatarium Békézsisi 235 l.

Endrőd hajdan nemes község volt, élt még mindég a lakosok emlékezetében. PÁLFFY GYÖRGY példái BETHLEN GÁBOR udvara előtt erre hivatkozott nemességének igazolása végett, s ezt a fejedelmi udvar elfogadta.*

Vallás tekintetében ezen második Endrőd lakossága református volt, mert a régi megrongált templom helyreállítási költségeire alamizsnáért folyamodott a többi református községekhez.*
A katolikus egyház előbbi hatalmának és fényeinek csak árnyéka maradt meg, lakosai közt volt ugyan katolikus, de mivel papja nem volt, vallását nem tudta kellőn gyakorolni. A protestáns vallás elterjesztésében valószínűen SZEGEDI-KISS ISTVÁNNAK lehetett croszlánczó, aki legtöbbet buzgolkodott ezen a környéken. 1685-ben 20 református egyházközség volt Békés megyében, tehát egy-kettő kivétellel az összes fennálló községek lakossai a vallás hívei lehettek.**
Az ág.h.ev. vallásnak azonban még nincs nyoma. Az uralkodó vallás azonban tulajdonképpen a mohamedán, Endrődön ugyan nem sok híve volt, de annál több a szomszédos Szarvason, hol a török mecset is állott.***

Vajjon mennyi lehetett ekkor a község lakossága? Ezt meg is állapíthatjuk, ha tekintetbe vesszük Lindner királyi tisztartó összeírását. A királyi tisztartó 1698-ban 20 háznak helyét számította össze és 150 holdra becsülte használható földjét.****
Ha ezt szembeállítjuk az 1557-i török defter adataival, mely szintén a házakat veszi alapul, azt tapasztaljuk, hogy a lakosság száma feltétlenül kevesebb volt most, mert ha a házak fogytak a lakosság még inkább fogyott. Községünk 1557-i népességszámításnál joggal vettünk fel egy házra két családot, de hogy 1685-ben is lakott volna két család egy házban, abban valóban kételkedhetünk. Hiszen a följegyzések alapján nem is házak voltak, hanem csak félig földbe ásott nyomorúságos viskók, vagy kunyhók. Ilyenben pedig nem lakhatott két család. De ha lakott is, akkor is a családok számát legfeljebb 40-re tehetjük, s így a lakosság száma körülbelül 200 lehetett.

A lakosság főfoglalkozása most is az állattenyésztés, de mellett a földművelés is kezd mindinkább nagyobb tért hódítani. Hogy az ekkori gazdálkodásról némi fogalmunk legyen különbséget kell tenni a földesurak és jobbágyok gazdálkodása közt. Török földesurak

Hazn L.: Diplomatarum Békésiensis 235 l.

* * Plébániai levéltár.

* * * Dr. Nounan J.: Szarvas tört. 38 l.

* * * * Kincstári defterek 1. 1279 l.

* * * * Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 96 l.

sem gazdálkodtak, sem földművelést, sem állattenyésztést nem űztek. A magyar földesurak majorági gazdálkodása megszűnt. Jobbágyaiktól egyideig még természetben szedték be az őköt illető részt, de már 1668 után mindenütt szokássá vált a természetből és szolgáltatásokat pénzben megváltani. A váltóságösszeget adónak nevezték s kitűzött időben / mindenkor, vagy karácsonkor /, egyszerre, vagy részletben fizották. A község lakosai buzát, árpat, zabot, és kölest már minden évben termesztenek, sőt egyesek a kukorica termelése is kísérleteznek de nem rendszeresen, miben feltétlenül a törököknek van nagy része.

A műveltséget illetőleg, kulturáról természetesen, úgy az első, mint a második Endődnél nem igen beszélhetünk, annál is inkább, mivel adataink erre vonatkozólag nincsenek. Legfeljebb azt említhetjük meg, hogy mindkét település alkalmával volt a községnek temploma, természetesen papja is, de már a papok nevééről nincs tudomásunk. Az igazságszolgáltatást először a falusi bíró gyakorolta, majd a török világban a hódilók vették át, s valószínűleg a szarvasi törvénytörő alá tartozott.

Ipar terén csupán azokat mondhatjuk, mit az első Endőd alkalmával említettünk. Esetleg a kereskedelem mutat némi fellendülést, minnek oka az, hogy a török katonaságot lehetőleg mindennel el kellett látni. Azonban csupán turó, sajt, kenyér, tyúk, továbbá bor, tehát élelmiszerek voltak a kereskedelem keresett cikkei. A közvetítők akadály volt a sok részint törvényes, de részint törvénytelenül szedett vám.

A község fejlődő életét, mintegy félszázadig a török szeszélyes intézkedéseinek kívül nem igen zavarta semmi, úgy, hogy a fejlődés ha nehezen is bár, de mégis haladt előre. Azonban a sors most is kegyetlen volt vele szemben, mert ezen új település nem lett állandó. A felszabadító háború megindulásával, 1685-ben ismét hadszíntér, s a Gyulaért vívott harcban, úgy a török, mint a magyar hadviselő felek egyformán pusztították és tették lakatlanná a nehéz körülmények közt virágzásnak indult községet.

Endőd 1695-ben, s a következő néhány osztendőben is egészen 1700-ig csak a vadállatok és az égi madaraknak volt lakóhelye. Ezen szomorú állapotot igazolja LINDER KERESZTÉLY, Ferdinándnak, az udvari kamara tisztartójának és a gyula harmincasoknak 1698-ban

* Évk. VIII. 140-1.

** Békés megyei oklevéltár 243, 245 l.

*** Karácsonyi J.: Gyula visszafoglalása. l. k. 267-277 l.

a helyszínen végzett vizsgálata és az erről szóló jelentése. Ő ugyanis Gyulától Szentandrásig bejárta az összes Körös-menti falukat és szomorúan megállapítja Endrődénél, hogy az egykor viruló község teljesen lakatlan.

Az 1699-i karlovidi békekötés végre biztosította hazánkat, hogy ez a vidék nem kerül többé török hatalom alá, meglehetett tehát kezdeni a lépéseket, hogy a szörnyű pusztaság újra emberi lakóhellyé változzék és a hajdan virágzó község új életre ébredjen. A XVIII. század első éveiben a szétfúzlott lakosság Szabolcs megyéből és Bihar északi részéből lassan-lassan fölkereste a régi fészket, hogy feltámasszák poraiból az innár kétszer elpusztult községet. De munkájuk hiábavaló volt, amennyiben a Rákóczy-féle szabadságharc idején az osztrákok támogatására felvonuló csapatok vad kegyetlanséggel sivataggá tették Békés vármegye ezen területét, természetesen a visszajött lakosság néhány házikóját is.* A Hármaskörös földéig megint akadálytalanul nyaldoshatta a régi Endrőd templomát, mely közvetlenül a Körös partján állott. Addig-addig nyaldosta, még kiásta alóla az alapot, úgy- hogy a templom külre néző része, a szentély beült. A hajó megmaradt falai aztán annál szomorúbban hirdették a pusztulás teljes képét. Tetézte még ezen pusztulást az, hogy MIKLÓS DEÁK nevű örmény, ki az endrődi pusztát HARUCKERN JÁNOS GYÖRGYTŐL 1724-1728-ig megkapta, az egykori templomot istállónak használta. A jó Isten azonban mégis megkönyörült az elhagyott községen s újra lakókat vezérelt / 1730 / az egykor nemes fészek határára a a pusztuló templomfalak mellé. Mielőtt azonban a mai Endrőd leírásához fognék, megemlékezem néhány szóval az akkori földesuráról, báró HARUCKERN JÁNOS GYÖRGYTŐL, kinek voltaképpen új-jelölését köszönheti.

HARUCKERN MEGKAPJA A GYULAI URADALMAT.

A XVIII. század elején birtokjog tekintetében egészen új világ kezdődik. Amint láttuk a XV. és XVI. században a gyulai uradalom egészen szétforgácsolódott, most azt tapasztaljuk, hogy a birtok nagy része ismét egy kézbe összpontosult. Ekkor Békés vármegyében három uradalom volt u.m.: a gyulai, szentandrási és kétegyházi. A gyulai uradalom azonban korántsem azonos a régivel, ha összehasonlítjuk a Maróthy és az új uradalom határát, lénye-

* Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 96 l.

* * Békés megyei jegyzőkönyv III. k. 121 l.

ges különbséget veszünk észre. Birtokosa is egy egészen új, eddig hazánkban ismeretlen ember, br. HARUCKERN JÁNOS GYÖRGY.

Mikor a keresztény sereg / 1685-ben / az ország ezen részét visszafoglalta a töröktől, régi birtokosainak a neoaquisitaca commissio előtt kellett igazolni törvényes jogukat, de mivel ez törvényes formákban nem történt meg, a kincstár sajátjának tekintette a birtokot, mit később Haruckernnek ajándékozott.

HARUCKERN JÁNOS GYÖRGY, mint hadfelvezetői igazgató a 15 éves, a "spolyot" örökösödési és az 1716-17-évi háborúban oly érdemeket szerzett, a kincstárnak annyi hasznót hajtott, hogy méltó volt a fejedelmi jutalomra. 1719 első felében folyamodott is III. Károlyhoz, hogy öt húséges szolgálatáért némi jutalomban részesítse. Kérte, hogy adja neki a budai hóvizen épült malmot, a mellette fekvő szőlővel, vagy a Békés megyében lévő Gyula, Csaba, Doboz, Gerla, Békés, Ladány, Gyarmat, Vésztő és Öcsöd helységeket. III. Károly a kérést a császári kancellárhoz elvitatta, hogy először határozott készpénzben állapítsák meg a jutalom nagyságát. Ez 24000ft.-ban meg is állapította, de mivel kifizetni nem tudta, megkérdezte a kamarát, vajjon odadható-e az első helyen kért malom és szőlő. A magyar kamara tiltakozott az ellen és inkább odadhatónak vélte a Békés megyei helységeket oly módon, ha azok 24000ft.-nál többet érnek, akkor az értékfelettlőt HARUCKERN készpénzben fizesse vissza. Így kapta meg HARUCKERN az uradalmat 1720-ban, de csak záloggyanúval, mert ha a kincstár a 24000ft.-t megtudja fizetni, bármikor visszaveheti. Ezután tehát az volt a főcélja, hogy az uradalmat örökjogon is megszerezze. Evégből először is honfiusztatni akarta magát, a gyulai uradalmat kiegészítette még Székudvarral és az ehhez tartozó Elek, Szentmárton és Pil pusztákkal. Miután az 1722-23-i országgyűlés HARUCKERN honfiusztatását beiktalyozta, könnyű volt elérnie, hogy a király nemesi jogon is neki adja a gyulai uradalmat. 1723 május 3-án a királyi adománylevelével már ki volt állítva, s őt még ezen év augusztusában beiktatta az uradalomba. Ehez tartoztak akkoriban az adományleveli felsorolása szerint: Gyula város, Fövenyes, Ölyved, Apáti pusztákkal, továbbá Békés város, Berény, Gyúr, Endrőd pusztákkal, Szeghalom falu Balkánypusztával, Csaba falu, Vasze, Gerendás és Kigyópusztákkal, Ecsed / Öcsöd /, Kaka és Szarvaspusztákkal, Gyarmat falu, Pázmány, Ösvény, Bucs, Kisharang, Nagyharangpusztákkal, Gerla falu, Mezőmegyer, Szentmiklós, Kis- és Nagydé-

cso pusztákkal. Körösladány falu, Fás, Méhes és Kiskéröly pusztákkal, Doboz falu Szana pusztával, Gyoma falu, Ego, Nagytelek és Szontjános pusztával, Vésztő falu Mágor pusztával, Tarcsa falu Nemeskeréki pusztával és a következő őrlő puszták: Béli meyer, Félhalom, Halásztótok, Királyság, Kondoros, Kőröly, Orosháza, Soprony, Sima, Simasziget, Szénás, Csorvás. Megyénk határán kívül pedig: Szentes és Székudvar ismét több pusztával. Megjegyzendő, hogy az adománylevél 1722 elején történt összeírás alapján sorolja fel az uradalom tartozékait: innen van az, hogy például Szarvast még pusztának mondja, holott 1723-ban már népes község volt.*

Ezután megkezdte HARUCKERN a lakatlan területek benépesítését, amivel nagy eredményeket szerzett s méltó, hogy az utókor hálással emlékezzen meg róla. Ő ugyanis egyenesen csak a nemeskeréki katolikus lakókat telepítette le, de a birtokaira települőknél hirdetett s valóban megadott kedvezményekkel nemcsak új falvak alapításához járult hozzá, hanem a meglévőket is fejlesztette. Így valószínűleg ő nevezhető Szarvas / 1722 /, Mezőberény / 1723 /, Fás / 1728 / és Endrőd / 1730 / megalapítójának. Ő hozta be a katolikus németeket Gyulára, állítólag a Ráta Frankfurt tájékán lévő Árminvő faluból. Még nagyobb érdeme volt azonban a letelepült szegények segítése, akiket többször ő tartott élelemmel, hogy éhen ne vesszenek, ő előlegezte nekik az adót, hogy csekély holmijukat az adóvégrehajtók el ne vigyék, megvette és jótéteményeként ajándékozta a püspöki tizedet, úgyhogy ha nem is ő telepítette Békés megye összes községeit, ő óvta meg azokat a teljes szétzúllástól. 1742-ben mint Békés megye főispánja jelentékeny részt vett a közügyek intézésében. Utána a királyné 1743 március 16-án HARUCKERN JÁNOS GYÖRGY fiát, Ferencet nevezte ki főispánnak, ki 1775-ig igazgatta vármegyénket. Így az idősebb, mint a fiatalabb HARUCKERN főispánsága hosszú, áldásos idő volt vármegyénknek, mindazon jótéteményeket, melyek Békés megye fejlődését, előrehaladottságát elősegítette, nekik köszönhetjük. A megye népe nem is volt hálátlan velük szemben, mert mindig a legnagyobb tiszteletben részesítették s még ma is legnagyobb szeretettel emlegetik a HARUCKERN nevet.

HARUCKERN FERENC haláláig a gyulai uradalom egy kézen maradt. Halála után, 1776-ban, az örökösök MÁRIA THEREZIA előtt úgy egyeztek meg, hogy HARUCKERN FERENC özvegyének,

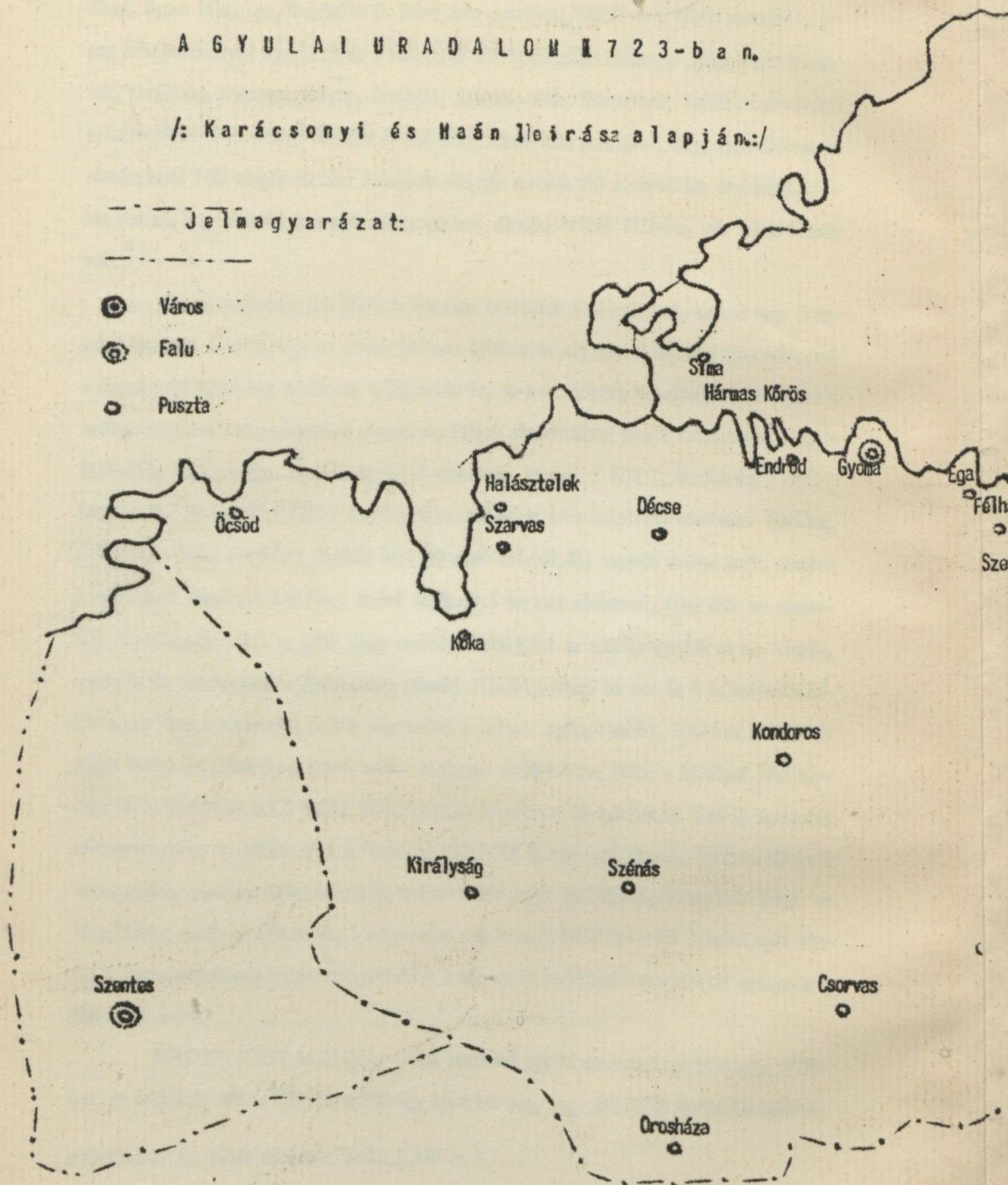
* Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 418-20 l.

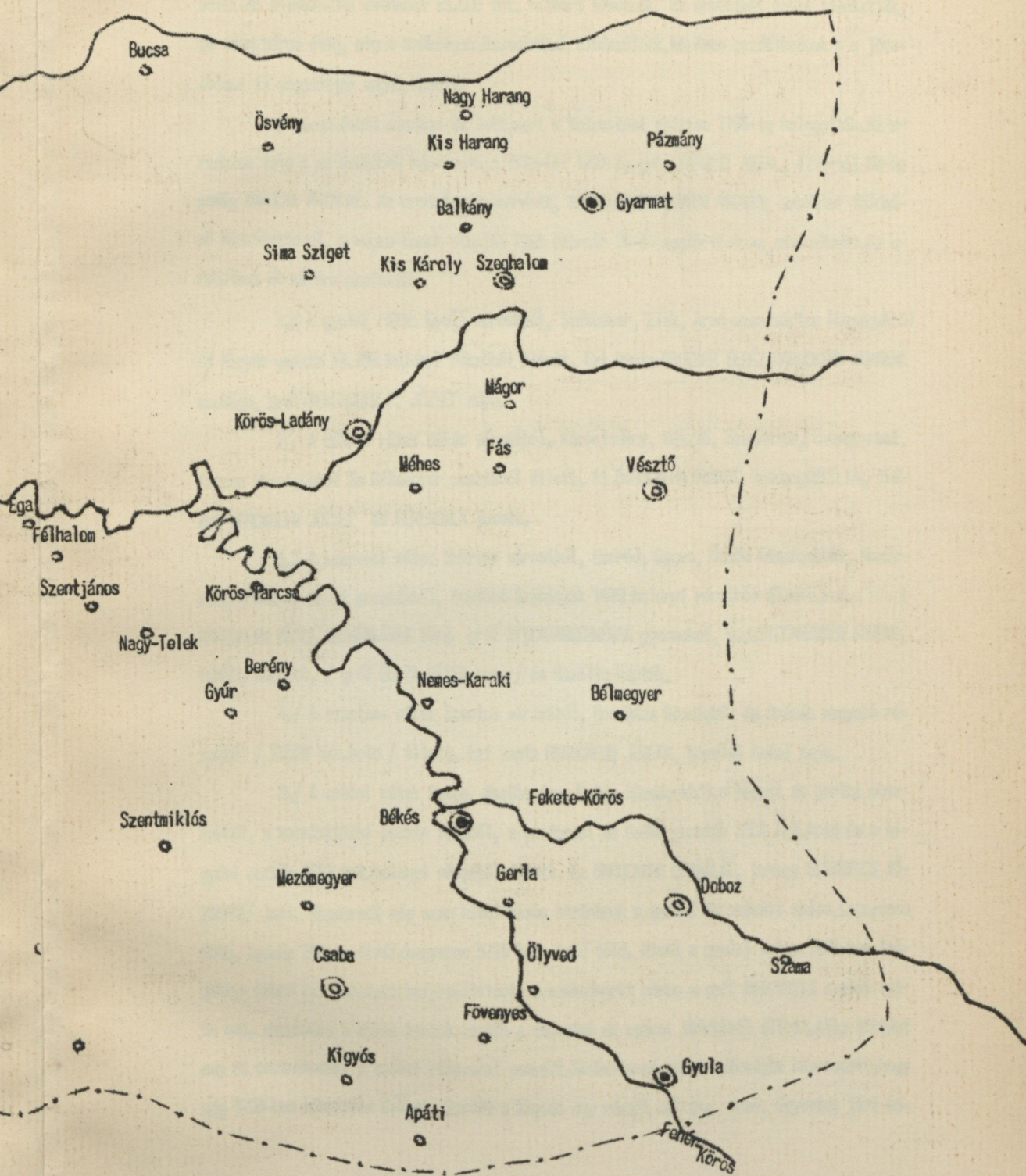
A GYULAI URADALOM 1723-ban.

/: Karácsonyi és Haán leírása alapján:/

Jelmagyarázat:

- ⊙ Város
- ⊙ Falu
- Puszta

DRILLING ANTHONIÁNAK évenként 25.000 frt. hitbért fizetnek, az uradalmat pedig felosztják, de azon három évig, míg a szükséges összeírások elkészülnek, közösen gazdálkodnak s a jövedelmet is megosztják maguk között.

A három évből azonban 22 lett, mert a felosztást egészen 1798-ig halogatták. Az uradalom feje s az örökösök képviselője 1776-tól 1791-ig gróf KÁROLYI ANTAL, 1791-től 98-ig pedig KÁROLYI ANTALNÉ. Az uradalom felmérését, térképét PAULOVICH ANDRÁS, uradalmi földmérő készítette el, s végre ennek alapján 1798 február 24-én megtörtént az osztzkodás. Az uradalmat öt ráta-ra osztották.

1./ A gyulai ráta: Gyula városából, Székudvar, Elek, Arad-szentmárton községekből és Kigyós pusztája 13.758 holdnyi részéből állott. Ezt kapta GRUEBER TERÉZ, HARUCKERN JOHANNIA unokája, gróf WENCKHEIM I. JÓZSEF neje.

2./ A békési ráta: Békés városából, Körösladány, Vésztő, Szaghalom, Fűzesgyarmat, Tarcsa községekből és Bélmegyer pusztából állott. Ez HARUCKERN FERENC leánya, CECILIA, fiának WENCKHEIM JÓZSEF és FERENCNEK jutott.

3./ A szervasi ráta: Szarvas városából, Endrőd, Gyoma, Ücsöd községekből, Kondoros, Csákó és Csojti pusztákból, továbbá Szénásnak 1470 holdnyi részéből állott. Ezt a részt HARUCKERN MÁRIA ANTHONIÁNAK férj, gróf STOCKHAMERNÉNAK gyermekei, u.n. STOCKHAMMER FERENC, IGNÁC, ANTONIA, / gróf BOLZA PÉTER neje / és Rozália kapták.

4./ A szentesi ráta: Szentos városából, Orosháza községtől és Szénás nagyobb részéből / 19508 kat.hold / állott. Ezt kapta HARUCKERN JOZEFA, Károlyi Antal neje.

5./ A csabai ráta: Csaba, Mezőberény, Doboz községekből, a kamuti és gerlái pusztákból, a szentmiklósi pusztája feléből, a kondorosi és Csákó puszták 3531 kat.hold és a kigyósi pusztája 3443 kat.holdnyi részéből állott. Ez HARUCKERN BORBÁLÁÉ, özvegy SISKOVICS JÓZSEFNÉÉ lett. Megmaradt még ezen kívül közös birtoknak a gyulai és szénási malom, Csarváson 6548, Apácán 296 és Királyhegyesen 5726 kat. hold föld. Mivel a gyulai malom 1801-ben leégett, s többé nem lehetett helyreállítani, a székudvarit pedig a gróf WENCKHEIM család vette meg, nemskára a közös birtok csupán a csarvási és apácai földeléből állott. Alig történt meg az osztzkodás, a csabai ráta urát cserélt. Siskovicsné anyai adósságba keveredett, hogy még 1798-ban kénytelen Dobozt, Gerlát s Kigyós egy részét zálogba adni. Ugyanígy járt később.

sőbb gróf STOCKHAMMER FERENC fia, FERDINÁND, ki 1834-ben kénytelen az öcsödi, kondorosi és csabai birtokait eladni. Az öcsödi részt báró PODMANICZKY, a kondorosit STOCKHAMMER JOHANN, a csabait pedig CSEPCSÁNYI TAMÁS, SZOMBATHELYI ANTAL, BELICZAY JÓZSEF és BODROGHY vetették meg. A HARUCKERN örökösök is meg akarták venni, de a közös jószágra nem kaptak kölcsönt. Tétlennül nézték továbbá azt is, hogy STOCKHAMMER FERDINÁND Gyomát is eladta SZITÁNYI ULJANN FRANCISKÁNAK, illetve férjének, MÓDIÁNER MÓRICSNAK.

Az 1848-49-i válság után szó sem lehetett többé, hogy a HARUCKERN örökösök az úriszék kiváltságát visszakapják. Nem volt tehát értelme, hogy a közös jószágot tovább is fenntartsák, elhatározták, hogy azt is fel fogják osztani. 1853-ban tartották Pesten az utolsó nagy családi gyűlést, ezen a beterjesztett számadásokat elfogadták s az eladott közös jószágnak árát arányosan maguk közt felosztották. Ezzel teljesen befejeződik a HARUCKERN féle gyulai uradalom története s ma már alig van egyéb emléke, mint a gróf KÁRLYIAK gondviselése alatt álló Haruckern levelek.

Ezen birtokok nagy része az itt szorgalmasan dolgozó és takarékos kisbirtokosok kezébe került.

A MAI ENDRŐD TÖRTÉNETE.

A község megalakulása és az első negyven év eseményei.

Mikor HARUCKERN a gyulai uradalmat 1723-ban megkapta, Endrőd még pusztta volt. A mai községet alapító ősök Mezőberény határához tartozó Nemeskereikből jöttek Endrőd régi helyére, hová Zsolozsából és Nógrádból költöztek le. De Nemeskereikben a Kőrös folytonos áradásával sok bajuk volt, azért HARUCKERN JÁNOS GYÖRGYHÖZ, a vármegye új földesurához foglalomdtek, hogy engedélyt nyerjenek a régi Endrőd helyének megszállására. HARUCKERN nagyon szívesen vette a kérelmet, sőt maga is azon volt, hogy minél hamarabb új falu keletkezzen a településre igen alkalmas régi romok helyén. Így költöztek 1730 szentgyörgy táján a Nemeskereikben lakó katolikus magyarok és tótok lelképászorukkal POCSUK IMRÉVEL és tanítójukkal ZSÁBOK ISTVÁNNAL, ki egyuttal az új falu jegyzője is volt.

☉ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. I. k. 431-33 l.

☉ Pálházi levéltár: Historia Domus 3 l.

Az új települők a régi kanyargós Körös partján talált omladozó öreg templom környékét szállították meg és mindjárt községgé szervezkedtek. A régi templom a mai templomzug mellett a hid déli sarkában az ázott Körös hullámtérében mintegy 8-9 öl széles, 12 öl hosszú épület volt, még 1730-ban a templom mellé építettek paticsból egy kétszobás paplakot. Eleinte csak a paplak épült paticsból / földbevert ágasokat sövényekkel befenték s aztán két oldalról sárral bekenték /, míg a lakosok csak az u.n. bogárhátú házakban, vagyis földbeásott viskókban laktak. Mihelyt Endrőd megalakult, a gyulai jószágkormányzó mindjárt hozzászította a Tölgyi pusztát és Nyárszeg nagyobb részét. Síma, Kondoros, Csejt beolvasztása valamivel később történt.

KARÁCSONYI tévesen 1731-re teszi Endrőd keletkezését, de a plébániai iratok ezt világosan megcáfolják, hiszen 1731-ben már viharos élet folyt s a lakosok panasszal élnek a szentszéknél POCSUK IMRE papjuk ellen, mivel nem misézik rendszeren és a nagynagyezen felépített paplakot pálinkamérésre használja, továbbá, hogy a Körös vizét bérbevett halászok között akkora confusiót csinált, hogy sem a mi halászainknak, sem az örményeknek nem lehetett halászni. Ebből az adatból sejtjük azt is, hogy vidékünkön ekkor még örmények is laktak. 1731-ben Borsodból még leköltözött néhány magyar család s valószínű, hogy ez okozta a tévedést Endrőd keletkezésére vonatkozólag. Ezzel végleg megalakult a mostani Endrőd, mely azóta ha sok viszontagságnak volt is kitéve, sok nehézséggel is kellett küzdenie, most mégis Békés vármegye kiváló községei között szerepel.

Az őstelopesek a régi templom renovációját nem kezdték meg mindjárt, mert mint a forrásmunka írja, nagyon szegények voltak, kisegítő patrónust pedig nem találtak s papjuk sem indította meg a gyűjtést. Csupán a templom meglevő részét annyira amennyire tudták, átalakították és szent Imre tiszteletére felavatták. Szegénységük miatt először csak szalmával fedték be, de csak az egyik ablakra tettek üveget, harangot pedig a gyulai uradalomtól kérték kölcsön.

Akkor indul virágzásnak az új község, amikor POCSUK István Sztankovics új plé-

Plébániai levéltár: Historia Domus 2. l.

Jegyzőkönyv: XIII. 311-7 l.

Historia Domus 4. l.

Banner J.: Adatok Békés megye település földrajzához. / Föld és Ember 192 /

báros váltotta fel. Ez 1733-ban történt, amikor 89 házaspár, összesen 244 lélek lakott a községben. A falu megszállásának első évtizedében a mai törzssökös családok elődeiből egy-kettő még hiányzott. STANKOVICS 1733-ban mindjárt megkezdte az anyakönyvvezetést, amely meglehetősen hiteles és pontos adatokat szolgáltat. A keresztelték anyakönyvében először SZALKAI PÁL, a házasultak anyakönyvében BALOGH ISTVÁN JUHÁSZ MÁRIÁVAL; a beoltottak anyakönyvében MÉSZÁROS MÁRTON lett beírva. Az első három év bejegyzései között előfordulnak a következő nevek: BALOGH, BACSA, BÓJUS, BALÁZS, BALINA, BÁLINT, BIRÓ, BINDIS, BAKSA, BOTBÁS, BUZA, BENKŐ, BENEDEK, BARNA, BAKÓ, BOHÁCSIK, BUDI, BOTTÓ, CZMARKO, CSÁNYI, CSERENYECZ, CSERNI, CSORÓÁS, DUDÁS, DÁVID, DEÁK, DRAHO, DÁNYI, FILEP / mai FÜLÖP /, FENÉCS, FAGGYAS, FARKAS, FÜLEKI, FAZEKAS, GOMBOS, GYEPES, GÁCSI, GERIC, GULYÁS, GÁL, GYURICZA, GYULAI, GODA, HORNIK, HORVÁTH, HEGEDÜS, HANYECZ, IVÁNYI, JUHÁSZ, JOVÁCS, KIRÁLY, KATONA, KULIK, MASTALA, MÉSZÁROS, MEDVEGY, MOLNÁR, MÁRKUS, MOKÁNY, NAGY, NÁNDORI, NOVÁK, NÉMET, PELVA, PCHORELEC, RUBCSÓ, RÁCZ, SZALKAI, SZULYÓ, SZAKÉLOS, SZTANCsik, SALAMON, SMIR, SIPOS, SZABÓ, SZTANYIK, TIMÁR, TALÁN, TÓTH, TAKÁSI, TURCSÁNYI, TYELÁR, UHRIN, URBÁN, VARGA, ZALOVECZ, VALASTYÁN, VASZKÓ, VRANA, VISS.

Az ÓVÁRY név 1758-ban, a HUNYA 1756-ban, a GELLAI 1759-ben, a KALMÁR 1763-ban fordul elő először.

A népesség szaporodására feltűnően kedvező volt a keresztelték száma, a lakosságnak körülbelül 11%-a. A lakosság száma rohamosan nő, úgyhogy 40 év leforgása alatt 1655 lélek lakja a községet. Ezen gyors növekedést egyrészt az okozta, hogy igen kevesen az anyát a szülöttek és a halottak között, az előbbi olykor hatszor, hétszer nagyobb, még akkor is szaporodás mutatkozik, mikor pestis és himlő járvány pusztított, de másrészt újabb családok beköltözése is előmozdította.

Amint SZTANKOVICS elfoglalta az endrődi plébániát, nagy buzgalommal fogott a templom megújításához és az iskolai tanítás rendszeresítéséhez.

A tanítói gyorsan változtak: 1733-ban MOVÁCS ANDRÁS, 1736-ban NIDA PÉTER, 1741-ben KELEKEN PÉTER oktatta az endrődi iskolaköteleseket. Az első jegyző, ZÁMBOK ISTVÁN halála után, a kántor-tanítói és jegyzői állást külön választották. ZÁMBOK utóda NIDA JÁNOS lett, aki 60 éves korában, 1743-ban halt meg. Az új jegyzői állást SZTRENSZKY JÁNOS foglalta el,

Plébániai anyakönyv.

aki azonban nem sokáig igazgatta a községet, mert 1746. június 18-án a Kőrösbe fulladt. Utódául TEZAROVICS MIHÁLYI választották, akit 1754-ben VÁMOSI GYÖRGY követett. Forrásmunkáink szerint a falu első bírója 1731-ben MOLNÁR GYÖRGY volt, akinek utódául 1732-ben HORNOK ANDRÁST tettek.

1736-ban FÁBRI JAKAB nagyváradai püspöki helynök engedélyt adott az endrődieknek, hogy MASTALA JÁNOS templomgondnok és egyházi által meli hitközségekben szolgálatot gyűjt-hessenek a templomjavítás költségeire. A munkálat meg is indult, azonban nem járt valami nagy eredménnyel, mert alig tudtak valamit összegyűjteni.

Az első évtized utolsó évében pestis pusztított Békés megyében, mely Endrődöt sem kímélte. Ennek oka az egészségtelen klímázás, a népnél az egészségügyi rendeletek elleni bizalmatlansága és az, hogy a község lakossága a Kőrös vizét használta ivóvízül, így a fel-lépő pestis és kolera betegségek rettenetes pusztítást vittek végbe. Az endrődiek fogadal-mat tettek a közelgő járvány ellen, Gyümölcsoltóól Karácsonyig, a szombat délutánt meg-űlik. A püspökség úgy hagyta jóvá e fogadalmát, hogy csak azokat kötelezi, akik letették. A lakosság ennek ellenére is több mint 150 éven át megtartotta az őök buzgótságát hirdető fo-gadalmat. Ugy látszik, a jó Isten szívesen vette az endrődi nép privát fogadalmát, mert míg más városokban és községekben kegyetlenül pusztított a pestis, Gyulán a lakosság több mint felét, magát a plébánost is elragadta, ugyanakkor Endrődön csak 33-an haltak meg a könnyő-telenül pusztító betegségben. A fiatal, szintiszta katolikus községet gyors egymásután-ban először 1742-ben, majd 1746-ban meglátogatta gróf CSÁKY MIKLÓS püspök és első ízben 133 férfi, 122 nőnek, másodszer 76 férfi és 86 nőnek szolgáltatva ki a bérálás szentségét.

A bírói tisztséget 1744-ben BACSA JÁNOS, 1745-ben SZERZŐ PÁL, 1746-ban HORNOK FE-RENC, 1747-ben ismét BACSA JÁNOS, 1748-ban SZABÓ ANDRÁS és 1749-ben KAPUS GYÖRGY viselték. 1748-ban újra kitört egy ragályos betegség, a himlő járvány, mely többet elragadott az 6-10k sorából. Így a gyűjtő MASTALA JÁNOS egyházfit is, kinek utóda HLÁKY FERENC lett. 1753 február 8-án 43 éves korában halt el községünk nagy restaurátora, SZTANKOVICS JÁNOS plébá-nos. Temetésén Békés vármegye összes papjai jelen voltak. Méltó és igazságos dolog, hogy

* Községi levéltár.

1. Plébániai levéltár: História Domus 10, 12 L.

2. Plébániai levéltár: História Domus 15 L.

a mai és későbbi nemzedék a hála és a kegyelet érzetét táplálja a kiváló lelkipásztor iránt, kinek rendkívüli szorgalma, előrelátó bölcsessége az új település megerősödését és állandóságát eredményezte. Utóda a felvidéki, tót anyanyelvű LAPCSÁNSZKY GYÖRGY lett. E magyarul szorgalmasan tanuló új plébánost a hívek, különösen a tót anyanyelvűek nagy örömmel fogadták. A következő évben: 1754 augusztus havában gróf FORGÁCH PÁL püspök megbízásából, ALAPI JÁNOS kanonok, "canonica visitációt" tartott községünkben. Ez a közigazgatási hatóságokkal együttesen tartott egyházvizsgálat kiterjedt a hitközség egész ügykörére s hiteles felvilágosítást nyújt az akkori állapotokról. Ebből tudjuk, hogy a kegyuraság 1751-ben még SZTANKOVICS plébánosságá alatt kezdte felépíteni az új /nem a mostani / templomot. Az építkezés befejezése 1753-ban ment végbe, részint a kegyuraság, részint a hívek adományozásából. Az uraság a Köröstől távolabb akarta építeni az új templomot, de a lakosság erősen ragaszkodott, hogy a régi helyen a folyótól alig 8 lépésnyire épüljön. Természetesen ennek az lett a következménye, hogy áradások alkalmával állandó rongálásnak volt kitéve. A szent Imre herceg tiszteletére szentelt templom hajója, szentélye, mennyezete boltívhajtásos, tetőzete esindelyezett volt. A szilárd oszlopokon és boltívhajtáson nyugvó kóruson már orgona is díszeskedett. A templom belseje nagyon szegényes volt, festett fából készült: egy oltáron kívül néhány pad, ócska baldachin, 6 jobogó, két Mária szobor s a szentély falán egy fakarotos Máriakép alkotja a felszerelést. Öröklámpa még nem volt, a szentségartó és áldoztató kehely aranyozott rézből készült. A templom jövedelme a perselyezéstől és harangozásból igen csekély, évenként alig 20 rhénus frt. volt. Ugyanakkor rendezték a plébános jövedelmét is, mit legnagyobb részét természetbeni szolgáltatásokban szabták meg úgy az uraság, mint a hívek részéről. A plébános kérésére az uraság elrendelte, hogy a templom közelében lévő tűzveszélyes rozszant házakat s a dűlvedző iskolát eltávolítsák. Tervbe vették új iskola építéssel egyidejűleg a két szobából álló, dűlvedző félben lévő paplak újjáépítését. Következő évben nagy személyzeti változások is történtek a község vezetőségében és az egyházi emberekben. Új kántorrá és tanítóvá választották egy személyben VERÉB MIHÁLYT, aki ezen évben jött Endrődre. A már említett új jegyző, VÁMOSI GYÖRGYÖN kívül új bírja is lett a községnek MIKÓ GERGELY személyében. Paplak és iskola 1755-ben az új jegyzői la-

Plébániai levéltár: Lapcsánai plébános feljegyzése.

1754. augusztus 1. napján.

kás építése 1758-ban történt. Részint a plébániánál, részint a községközi iratok élénken elénk tárják az akkor élő ösök vallásos érzületét, hitükhöz való mély ragaszkodását. Ezekből példaképpen egyet bemutatok, mely HEGEDŰS ALBERT végrendeletéből való: tiszteit plébánosunknak hatyok ety harmadfü ösöt szent miso szolgálatokra lelkomért. VÁRADY és RADNAY tiszteit pátereknek ety-ety forintot ugyan szent misékre. Boldogságos Szűz képünkre 2 forintot. Endrődi templomunkra 2 forintot. János és Mihály útseinak hagyom két szilaj ösöznek fiait, mikor elruggják őket, anyjai." Nemcsak ezen végrendelet, de az is bizonyítja az öslákoság istanfélő, becsületes életét, hogy községünk előljárósága három máriás forintra büntette azt, aki „adta-teremtette” szót kimorte mondani. Valószínű, hogy durvább káromkodás nem volt szokás a régiek között.

A XVI. század második fele erőteljes fejlődést mutat a község gazdasági és kulturális életében. 1751-ben HARUCKERN FERENC „Pusztai Kondorost” az endrődieknek adta használatra, de tíz évre 61-ben pedig a simai pusztát kapták meg haszonbérbe. Így onnkedett Endrőd határa 26.029 / 1200 / öles holdra, melyből 11.788 volt alkalmas szántás alá, a többit legelőnek használták. 1759-ben ismét nagy hiálójárvány pusztított a községben, 91 újszülöttel szemben 81 volt a halottak száma. 1760-ban VERÉB MIHÁLYT felmentették a kántori teendőik végzését bízták rá, új kántorul pedig VASZKÓ GYÖRGYÖT választották. Az 1761-ben elhunyt LABCSÁNSZKY GYÖRGY utódául NAGYELÁK GYÖRGY biharmargiti plébánost nevezte ki a megyéspüspök, de rövid 3 évi működés után elhalt. Utána LÁNYI MIHÁLY mezőpeterdi lelkész nyerte el a plébániát. 1763-ban ismét új jegyző került az endrődi közügyek intézésének élére, kinek neve SCHLAMATINGER GYÖRGY volt. A bírói tiszteit 1758-ban HORNOK ANDRÁS, 61-ben KATONA ISTVÁN, 63-ban TIHÁR MIHÁLY, 64-ben ismét KATONA ISTVÁN, 67-ben HORNOK ANDRÁS, 68-ban VARJA GYÖRGY, 69-ben harmadizben KATONA ISTVÁN. Áldozatos lelkiéletéért a több jólelkű alapítványtevők között különösen érdemesnek tartjuk megemlíteni KISZELY KATALINT, aki 1764-ben az endrődi templomra 20, gyásszentmisére 35 és a szegények elődjére 35 frt-t adományozott.

Plébániái levéltár: História Domus.

Községi levéltár: A 26 sz. / akkori jegyzőkönyv.

Anyakönyv Lapcsánszky idejéből.

Plébániái levéltár: História Domus 20 l.

Községi levéltár.

Örövendetes tényként állapíthatjuk meg, hogy már a község megalapításának első évtizedétől kezdve igen élénk volt az érintkezés és összeházasodás magyar és tótajkú családok között, mi az elmagyarosodáshoz nagy mértékben hozzájárult. A község lakossága 1764-ben már 1222-re emelkedett, holott 1733-ban még csak 244 volt. Így a gyorsan szaporodó lakosságnak a régi templom szűknek bizonyult, mit Lányi plébános jelentett is a híveknek, egyuttal tudomásunkra hozta, hogy a templom nagybővítésére szükséges anyag nagy részét már örszagyűjtőik. Az uraság is ígéretet tett a hozzáfolyamodó endrődieknek, hogy saját költségén templomot építtet számukra, ha eltávoznak a Kőrös partjától a délre fekvő Paptalcm mellett építik meg az új falut. Megígérte egyezersmind, hogy Kisőcséset nekik adja. Mivel azonban a lakosság nem volt hajlandó régi helyét elhagyni, HARUCKERN annyira megharagudott, hogy a templom kibővítéséhez egy fillér segílyt sem adott. Az endrődiek ennek dacára is erős nekiilendüléssel fogtak a templom renoválásához. A hiányzó költségek fedezetéül minden lakosnak 10 garas adót vetettek ki és a káptalantól 1000 tallért kölcsönöztek, amit 1773-ban fizettek vissza. Ezen bevételekből 1767-ben a templomhoz új épületet s 1769-ben új téglatornyot építettek. 1768-ban az urbániumi behozatala végett a földesuraknak tartozó szolgáltatások és bérek megállapítása végett a használt telkek és földek után összeintésk a helység jószágait. Ugyanakkor elrendelték a fűzfák ültetéseit is. Ré 2 évre 1772-ben nagy gyász érte Endrődöt, szorgalmasan munkálkodó papja a Kőrösbe fulladt. Az egykori feljegyzések szerint ő volt az utolsó szakálas plébános Endrődön. Ebben az időben 195 telkes jobbágy, 74 házaszcsejler, 90 házatlanzcsejler, 15 iparos és 1 kereskedő család, vagyis mintegy 1655 lélek lakott 266 házban.

A gazdasági fellendülés a minimális jobbágyterhek s a község előljáróinak ügyes intézkedéseik tették lehetővé. Ez az oka annak, hogy Endrőd az alapítás századában a rend és békesség színhelye volt. Lázongás és elégedetlenség akkor sem történt, mikor az alkalmi szintre kiálkozott rá. Így 1735-ben az egész Békés vármegyére kiterjedő Bóró féle lázadásnak nyomát sem találjuk, pedig a szomszédos Gyoma községben már nagymérvű volt. Sőt a lázadás leverésében, illetve elfolytásában az endrődiek is segédkeztek, amennyiben a nád és sás

○ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 98 l.

○ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 97 l.

○ Községközi jegyzőkönyv.

○ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 98 l.

közé rejtőzött zendülőket felkutatták és kiszolgáltatták az illetékes hatóságnak. Ép így békében maradt községünk lakossága az 1753-i Vásárhely-túri lázadás alkalmával, mikor a szomszédos községekben szintén forrongtak, s az andródiakat is biztatták a fölkelésre.

A KÖZSÉG KULTURÁLIS FEJLŐDÉSE 1772-1816-IG.

A plébános járandósága. Tót atyafiak lázongása. Erkölcsei élet. Templomépítés. Tan- és egészségügy rendezése. Vida féle alapítvány.

A 70-es évek elején községünk vezetőségében nagy változás állott be. A kegyuraság PÁLFFY SÁMUEL-t ajánlotta kinevezésre a püspöknek. Az új lelkes 1772 októberében foglalta el az andródi parochiát. A régi irások szerint a kántor már ekkor KONCZ IGNÁC volt, aki azonban más helyen iskolamesterként is szerepel. 1776-ban a plébános járandóságára nézve megegyezés létesült, PÁLFFY plébános, a község és a hívek között. Érdekes, hogy az előjáróság nem fix fizetésre kötelezte magát, hanem a mezőgazdasági terményeket szolgáltatta be. De nemcsak a plébánossal járt el így, hanem az összes tisztviselőkkel.

Endrőd község plébánosával szemben az alábbi járandóság fizetésére kötelezte magát: évenként beszolgáltat 24 köböl tiszta búzát, 12 köböl árpát, 24 köböl alávaló szántást, boronálást, levágást, feltakarítást, összehordást, 24 icce vaját, 24 akó bort, 20 szekér szénát, 12 öl fát, 2 jól hizott ártánt, 200 font tehénhúst, 100 font faggyút, 10 font borsót. Ezen felül fizették az u.n. ágybért, melyet előbb 400, majd 1781-től 460 frt.-ban állapították meg. Később, 1796-ban a hitközség a vetést és egyéb gazdasági munkálatokat külön 10 köböl búzáért, 5 köböl árpáért és 5 köböl zabért a téli szalmafutást pedig még újabb 12 köböl fáért váltotta meg. A párbér váltáság összege eziðben 780 frt. volt. A párbér megváltása előtt minden család előbb 1 köböl, később 2 veka búzát és 30 koronát fizetett páronként a plébánosnak.

Eziðtájt valószínűleg a környékbeli tót „atyafiak” bujtoztatására az idősebb tótul beszélő hívek azon követeléssel állottak elő, hogy a plébános az Istentiszteleteken is hitoktatásban tót nyelvet is használjon. Minderősebb lett a kívánság mikor PÁLFFY plébános

☉ Plébániai levéltár: Lapcsánszky plébános feljegyzése.

☉ Plébániai levéltár: Pálffy feljegyzése.

☉☉ Plébániai levéltár: História Domus 30 l.

egy Mészáros nevű embert megpécázott azért, mert az összejárás alkalmával magyarul beszélni nem akart. E miatt a tót ajkuok bepanaszolták a püspöknél, ki vizsgálatot rendelt el, melyen a kihallgatott tanúk azt vallották, hogy még körülbelül 30-60 olyan ember találtatik, kik magyarul gyónni nem tudnak. A következő évben megújított panaszra, a hitközség békéje érdekében a megyéspüspök elrendelte, hogy minden második vasárnap hitelenzés legyen, a második, vagy harmadik vasárnap pedig prédikációt tartson tót nyelven. PÁLFFY azonban tótul nem tudott, így továbbra is magyar nyelven tartotta a hitelenzéseket és szentbeszédet. ☹

Utóbb 1780-ban BARICS BÁLINT lett, akit KNAPP JAKAB vezetésével ismét arra kér egy küldöttség, hogy vezassa be a tót nyelven való hitoktatást. BARICS hosszasan cáfolgatta a küldöttség érveit és bobizonyította nekik, hogy hitelenzést soha nem tartottak még az első plébánosok sem tót nyelven. A káplán sem akart hallani a szláv hitoktatásról, mert a prédikációt is az öreg Lapcsánszky egyházfíval fordítatja tótra. A hitelenzés tovább is magyarul folyt.

1781-ben két új temetőt nyitott a község: a Szarvasvégit és Gyomavégit, úgy lát-szik, hogy az öreg temető a régi templom északi oldalán a Körös parton betelt, másrészt a község a Körösnek Szarvas és Gyoma felé kanyaruló déli partján kezdett mindjobban terjeszkedni s ezért nyíltak meg az új temetők. A temetők fenntartására a község kötelezte magát.

Ebben az időben alig halt el egy-egy jobb módú ember, aki valamit na hagyott volna a templom felszereelésére, vagy szentmise alapítványokra. A sok adományból igen szép és értékes felszerelése volt a templomnak. A jó endrődiek azonban nem sokáig örülhettek ezeknek, mert a francia háború következtében beállott pénzleromlás miatt a kincstár a templom összes ezüst készletét beszedte. ☹ ☹

A század utolsó évtizedében azonban az erkölcsök kissé lazulni kezdtek. A lakosság fékentartására, erkölcsök szelidítésére a község előljárósága és a plébános rendeletet hoztak, melyben szó van a vasárnapi kocsmá rendezavarásokról, észegekodésekről, káromkodásokról, lopásról és csalásról. Kimondták, hogy bármely ismeretlen gyanús külsejű ember elfogassék és a hatóságnak kiszolgáltatassék. Eltiltották továbbá az ifjúság éjszakai kóborlását is, sőt, a hatóság a "korbácsbüntetést" is szigorúan alkalmazza; pl. NIDA GYÖRGY, mert

☹ Plébániai levéltár: Pálffy feljegyzése.

☹ ☹ Plébániai levéltár: História Domus 34 l.

KOLIBÁN nevű görögöt pogánynak és tatárnak nevezte, 12 pálcát kapott. Ezen rendelet kiadása annál is inkább szükség volt, mert ekkoriban községünkben már elszaporodtak a cigányok, kiknek felkeltatása meglehetősen nehézségekbe ütközött.

Községünkben a cigányok 1750 körül jelennek meg. Hegedüléssel, kovácsmesterséggel, lopással, esetleg jóslással keresték élelmüket. Turk. rongyta öltöztek, földalatti putrikban laktak, vagy ide-oda vándorolva, sátrakban nomádizáltak. Ezen életet jobban szerették, mint a földművelést. II. JÓZSEF rendelete folytán 1777-ben a cigány szülőkől elszedték a gyermekeket s azokat nevelés végett egyes jobbágycsaládoknak osztották ki. Ezen intézkedés eredménye lett, hogy a cigányok nagy része elmagyarosodott, valami mesterséget megtanult és a község északkeleti részén / Gyoma és Endrőd között / állandó lakást épített. Még most is ebben a számukra kijelölt negyedben laknak.

IVÁNY TAMÁS kántor és VÁMOSI ISTVÁN jegyző fizetését rendezte és emelte a kommunális. 1785-ben BIKALY PÉTER / 1785 + 88 / plébános 1787-ben felmenti a kántort a tanítástól s a tankötelesek oktatására külön tanító állást szervezett. VERNER JAKAB királyi főinspektor KOVÁCS PÁLT nevezi ki új tanítóul, aki azonban még a fiukat és leányokat együtt tanította. A lakosság egy töredéke kifogásolta, hogy az új tanító csak magyarul tud beszélni. A helytartótanács válaszában azt írja, hogy „nem baj ha főül nem is tud, mert a hívek 15-ön kívül mind értenek magyarul.” 1788-ban második kápláni állomást szervez a püspök a hitközség ismételt kérésére. A község 60 frt-tal járult hozzá a káplánok fizetéséhez. BIKALY PÉTER plébánost HOMONVAY ZSIGMOND követte / 1788-96./, mikor ez a messze földön hírességek elfoglalta az endrődi paróchiát, az egyház tekintélyes vagyonnal rendelkezett. Igen nagy segítségére volt az új plébánosnak a jóakarató VÁMOSI ISTVÁN jegyző, aki elvállalta a templomgondnoki tisztséget s nemcsak a vagyonkezelésben, hanem a hitélet fejlesztésében is értékes munkának bizonyult. 1794-ben NAGY ISTVÁN váltotta fel a jegyzői állásban, akinek fizetését az előjáróság a következőkben állapította meg: 100 frt. készpénz, 12 köböl buza, 1 hizott sertés, 100 font tehénhús, 100 font só, 30 font faggyú, 12 icca vaj, 10 font boróca, 4 öl fa, télen át futóbeli provizió, az uraságtól 1 sessió föld. * *

* Plébániai levéltár: Historia Domus 38 l.

** Plébániai levéltár: Historia Domus 40 l.

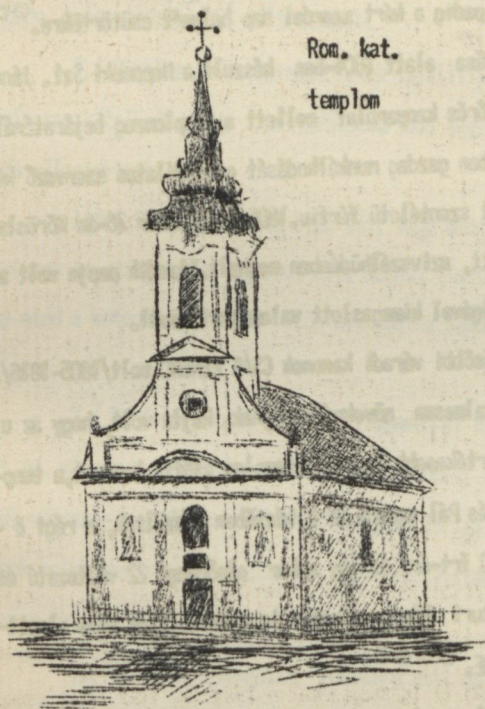
HVÁL kántort 1792-ben CSÁKY PÁL követte, de 2 év múlva meghalt. Ideiglenes utóda SÓVÁRY GÁBOR, majd 1798-ban véglegesen HUSZKA JÓZSEF. Birói tiszte a 90-es években TIMÁR MIHÁLY, FARKAS PÁL, KATONA ISTVÁN, PRINGES JÁNOS és KALMÁR MIHÁLY viselték. Pringes a hivatalos hatalmat nagy szigorúsággal kezelte, SÜLYKÓ MÁTYÁS például, mert vasárnap dolgozni merészelt, 12 pálcát kapott. Azokat a fiatalokat, kik a husvéti gyónás idejében táncoltak s akik husvét második napján öntözni járván megrészegedtek és misére nem mentek, 10 pálcára büntették. Szigoruan ragazkodott továbbá ahoz a rendelethez is, hogy a község hadnagyai, az esti harangszó után mindenkit hazaküldjenek.

HOMONNAYNAK 1796-ban történt hirtelen halála után a békésiek nagyhirű papja kapta meg az endrődi plébániát. Ez az új plébános JÁNOSSY JÓZSEF volt, aki mindinkább nagyobb tekintélyre emelkedett úgyannymira, hogy a püspök 1800-ban az ő kérésére választotta ketté az eddig egységesen vezetett s az egész Békés megyére kiterjedő gyulai kerületet és endrődi alsóesperesi kerület néven újat alkotott.

Az új plébános szakadatlan munka és alkotás embere volt. Alatta épült fel a mostani messze földön híres endrődi nagytemplom, a mai plébánia épületének egy része s a mostani helyén lévő régi kántorház. A hívek részéről, hogy mily nagy áldozatot igényeltek e hatalmas alkotások, érdekesnek tartom kissé részletesebben ismertetni. A XVIII. század utolsó éveiben mint már említettük, a békésmegyei HARUCKERN birtok feloszlott, a Szarvas- endrődi uradalnak beházasodás útján a STOCKHAMMER gróf családnak jutottak. Az osztzkodás alkalmával elhatározta a kegyuraság, hogy a többi kegyúri templomokhoz hasonlóan az endrődi új templom költségeihez 6 éven keresztül évi 3-3000, összesen tehát 18000 frt-tal járul hozzá. Az első rátát 1799 április 2-án utalták ki, az utolsót pedig 1804 július 7-én. A politikai község 18050 frt-t áldozott e célra, a hívek adományából 3702 frt, a régi anyagok eladásából 1806 frt gyűlt össze. Az összes kézi és igásnapszámot a lakosság adta úgy a templom, mint a paplak építéséhez. A plébánia egészen a község költségén épült 3127 frt. kiadással. Az új templom alapkölvetétele 1798 november 6-án történt és a felépítés 1804-ben nyert teljes befejezést. A templom felszentelését 1824 május 9-én végezte VÁRUM JÓZSEF váradi püspök, a közigazgatási hatóságok és az uraság képviselőjének jelenlétében, nagy ünnepség mel-

☞ Plébániai levéltár: História Domus 41 1.

lett. Nemrégiben Endrődön járt az ország egyik nagyhírű műépítész, a székesfehérvári PROHÁSZKA templom pályázatán első díjat nyert kiváló tervező, dr. FÁBIÁN GÁSPÁR, aki nagy elragadtatással nyilatkozott az ősi endrődi templom művészies strukturájáról, és a mai időben szokatlanul masszív megépítéséről. MÁRIA THERÉZIA egyik híres bécsi építészének terve alapján készült a barokk és román stílus keverékéből alakított monumentális épület. Az anyagot nem sajnálták a jó öreg; a templom egy ős falvastagsága dacol az idővel és viharokkal szemben.

Rom. kat.
templom

A XIX. század határmegyéjén önérvényes lelkiülettel tekintettek vissza tehát az endrődiek ősök. letűnt 70 esztendejére. Semmiből fejlődő, virágzó közösséget annyira megerősítették, hogy az egész vidéken nagy elismeréssel vélekedtek a rendkívül szorgalmas, takarékos, puritán erkölcsű, igényeiben szegény s ezáltal mindjobban vagyonszódó endrődiek felől.

Midőn a XIX. század első évtizedében befejezték a 90-es évek végén elkezdett munkálatokat, nagy erőfílyel fogtak hozzá a tanügy rendezéséhez. Valószínűleg felsőbb utasításra 1801-ben a

község vezetősége összeírta és szigorú büntetés terhe alatt buzdította a hanyag szülőket gyermekeik iskoláztatására. A szigorú intélemnek úgylátszik kelendő eredménye lett, mert 1803-ban a hitközség vezetősége, a községi tanácsülés KALMÁR MIHÁLY bíró vezetésével együttesen elhatározták, hogy a fiú és leánynövényeket különválasztják. A fiúkat BARTHA JÁNOS „rendes professzorra” bízták, kinek fizetését tekintettel a növendékek megszorodására és régi szorgalmas tanítói munkásságára - 300 frt-ra és 6 köböl búzára emelték fel. A leányok

* Plébániai levéltár: História Domus 41, 42 l.

oktatására, a tanítástól 1787 óta felmentett kántort kötelezték némi tiszteletdíj ellenében. Az öreg HUSZKA kántor nem sokáig állotta a dicsőséget, mert hamarosan segédet alkalmazott ALTH SÁNDOR személyében, aki a leányok tanítását végezte s ezért a községtől külön jutalom gyanánt 10 frt-ot, 2 köből lisztet és 1 köből árpát kapott. Alig épült fel a templom és a plébánia, a község egy újabb építéshez fogott. TIHÁR JÁNOS bíró és SALAC JÓZSEF jegyzősége idejében kihozták a „templomzugból” a községházát és felépítették a mai épület régi szárnyát, míg az új rész csak a múlt század végén épült fel. Abban az időben szép és mutatós épületek voltak ezek s a mai piactérnek formás külsőt adtak. A piactartást már ebben az időben kezdték sürgetni a község vezetői, de CSEPCSÁNYI TIVÁSZ, az uradalom directora, csak 1816-ban engedélyezte azt, még pedig a kért szerdai nap helyett csütörtökre.

Ugyancsak JÁNOSSY plébánoskodása alatt 1804-ben készült a Nepomuki Szt. János szobor is és elhelyezést nyert a régi Körös kanyarulat mellett a templomzug bejáratánál. Ezzel be is fejezte a hatalmas alkotásokban gazdag munkálkodását a csodálatos szervező képességgel és kitartó energiával megáldott szentéletű férfiú. 1805 szeptember 26-án Körösladányban, ahol esperesi vizsgálatot tartott, szívszélhűdésben meghalt. Tizedik papja volt az endrődi egyháznak, de eredményes munkásságával kinagaslott valamennyi közül.

Utóda a belényesi plébános a későbbi váradi kanonok CSÁK FERENC volt/1805-1816/. Tevékeny, gondos lelkipásztora volt a hatalmasan növekedő nyájnak. Rajta volt, hogy az új templom belső felszerelése minél szebb és értékesebb legyen. A templom előtti kereszt, a templom homlokzatán ma is látható Szt. Péter és Pál szobra az ő idejében készültek, a régi öreg orgonát eladta a csabai egyháznak 500 frt-ért és egy akkor elsőrangú 22 változatú és két klaviatúrájú orgonát csináltatott a turi Küster céggel. Az endrődi Vida féle alapítványt is az ő kérésére alapította VIDA ILRÉ.

A község lakosságának elhagyatott szegény, vagy betegségben szynlódókra VIDA ILRÉ volt gyulai jószágkormányzó gondolt először. Ezért végrendeletében egy Endrődön felállítandó szegőnyház, vagy mint ő mondotta, „ispotály” számára 32000 frt-nyi alapítványt tett. Érdemesnek tartom ezen alapítványt tevő végrendeletet, mely az 1808-as év megyei jegyzőköny-

• Községi levéltár 31 sz.

• Községi levéltár 27 sz.

• Községi levéltár 62 sz.

• Csák foljegyzése.

véből való, ismertetni. *

Kivonat VIDA LÁRÉ végrendeletéből. Kelt Pesten 1803. aug. 20. kihirdettetett Gyulán a megyei közgyűlésen 1808. márc. 14-én.

„32000 forintokat kapitálisan rendelek, mely sumának törvényes interessét még azon esetben is, ha feleségem másodszeri házasságra lépne, az ő életére rendelem egész halála napjáig, halta után pedig az én és az ő lelkéért egy szegény katolikusok ispotályának felállítására fordíttassék e módon:

1./ Kéretik a tek. ns. Békés vármegye, egész bizalommal annál inkább, mivel ezen szándékom az ő kath. szegényeit illeti, hogy ezen kapitális oltalma alá vévén biztos helyre törv. interessre kiadni méltóztassék.

2./ Mivel ezen kath. ispotálynak felállítását Endrőd helységében kívánom még bevenni, nem kételkedem, hogy a mélt. földesuraság kegyesen ne fogja ez jó szándékomat fogadni és előmozdítani.

Azért feleségem halta után két, vagy amennyi esztendőbeli interess elegendő fog lenni egy ispotályháznak téglából Szt. Rochus tiszteletére felállítása vitessen végbe, úgy hogy mind a betegeknek, külön-külön alkalmas szoba építtessék, azonkívül konyha és kamra is.

3./ Ez felállítván annyi férfiú, amennyi asszony a helybeli plébános által az akkori ns. vármegye vicispán urának egyetértésével, ezen ns. Békés vármegye kath. szegényei közül vétessen be, akiknek illendő öltözet, tartás és házi rend a ns. mélt. nagyvárad püspöknek helybenhagyásával szabattasson ki, amely rendből a fundátorok lelkéért a mindennapi ájtatos imádság el ne maradjon.

4./ Minthogy a helybeli plébános akit én most és az ő successori rendből, nem teher nélkül fogja itt a gondot viselni, ő vegye fel a kiszabott időben a kapitálisnak interessét, amelyből rendelek fáradságáért 100 r. forintokat esztendőnként, de úgy, hogy esztendőnként 12 szentmisét, azaz minden hónapban egyet az én és feleségem lelkéért tartozzon szolgáltatni, melyen azon fundált szegények, jelen lenni és a fundátorokért imádkozni kö-

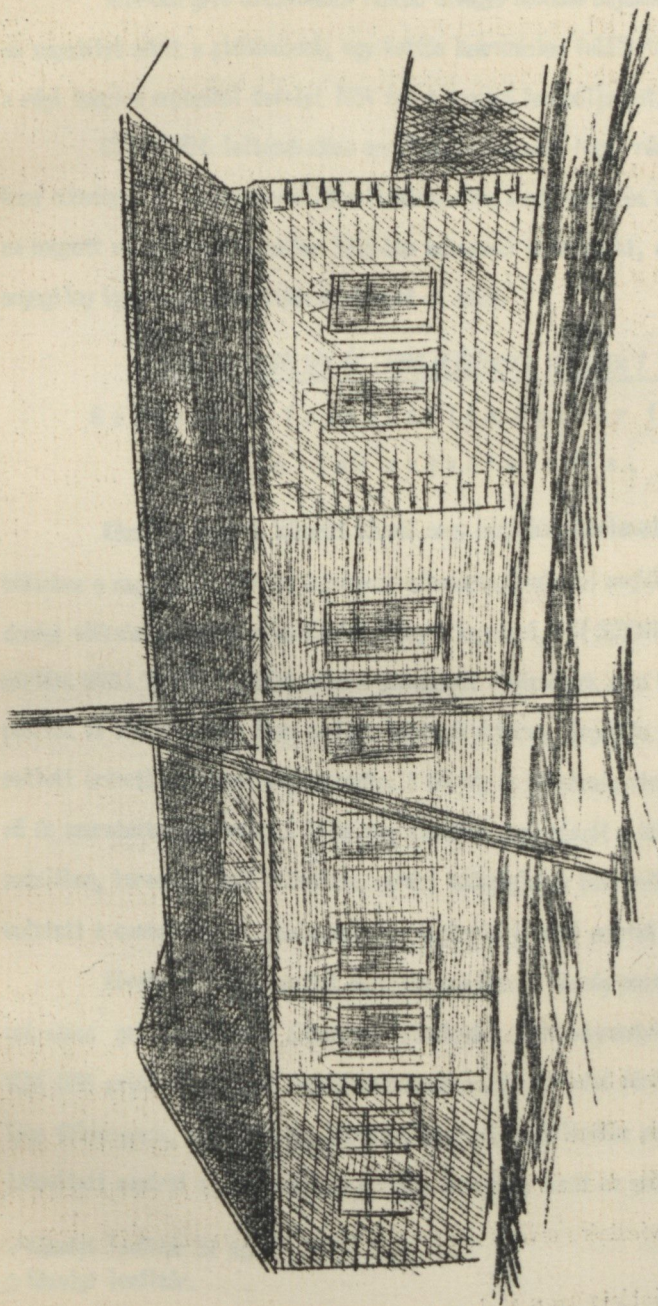
telesek lesznek.

5./ Az említett plébános úr egy-egy a tükens. vármegye által kirendelendő iudicum jelenlétében minden esztendőben a számadást tartozzon elkészíteni és ezen említett ns. vármegye tisztje által koratárltatni és a nagyvárad püspök ö Nagának, mint szegények atyjának, elküldeni, a felsőbb helyeken végbevitetni szokott bemutatás és helybenhagyás véggett.

Ezen 32000 frt-nyi alapítvány kamatból a vágrandalet értelmében özvegye 1844 ben bekövetkezett haláláig élvotz, minck következtétén csak ekkor épült fel a szegényház, mely alapítójáról a „Vida szegényház” nevet viseli. Az endődiek nagy örömmel fogadták a még ma is működő ispotály létesítését és meg nem szűnő szeretettel és hálával emlegetik alapítóját.

A francia háborút követő devalváció és nagy drágaság miatt sorra került 1812-ben az összes község és egyházi alkalmazott fizetésrendezése. A lakosság tiszteletreméltó elismeréssel honorálta a kényszerűségből előállított kérelmeket s az egész vonalon fizetésjavítást eszközölt. A jegyző készpénzfizetése 160, a bírósé 100 r.frt-ra emeltetett fel. A plébános jövedelme ismételt megállapodások szerint az alábbiakból állott: 40 hold ugar, 50 hold tanya, 55 hold rét, 1 hold bencakert, összesen 146 kat.hold az uradalomtól adományozva. Párber és szegényok stajaváltsága fejében 1000, később 1500 frt, 24-24 köböl búza, árpa, zab, 24 öl sinfa, 24 akó helyi óbor, 1 q. faggyú s a hivek által két ugar szántása és boronálása.

Község tisztikara eddig nem sokat törődött a közegészségüggyel. A különböző lakosok csodálatos módon dühöngtek: a kétségbeejtő málakórságnak számtalan példái akadnak; a gyermekeket és felnőtteket megtámadó himlőbetegség is folytonosan uralkodik s évenként számtalan áldozatot követel. Nincs senki, ki ezen betegségeket gyógyítaná, vagy legalább védekezésre oktatná az embereket. Kuruzsló javasasszonyok, érvágó és köpülőző felcserek / borbély / voltak azok, kikhez a szegény szenvedők fordulhattak, ha egyáltalában gyógyították magukat. Ezen áldatlan állapotot akarta megszüntetni a község előljárósága, mikor 1812-ben a lakosság kívánságára orvosíllást létesített s meghívta arra RÁZSÓ JÁNOS debre-

centi chirurgust. Fizetése 80 váltó frt. 2-2 köből buza és árpa, 5/8-ad föld az uraságtól és 1 léc veteményes kert volt.

1814-ben gróf STOCKHAMMER FERENC özvegye nevében Bujanovics nevű plenopotentárius engedélyt adott a plébánosnak, egy kettős szárazmalom felállításához s megengedte, hogy a régi templom anyagából befolyt 1654 frt-t e célra használja fel.

CÁK FERENC lelkészkedése arról nevezetes még, hogy ránevelte a hiveket a jótékony adományok és alapítványok létesítésére. Alig akadt vagyonos ember, aki végrendeletében ne hagyott volna valamit. Amikor 1816-ban kanonokká nevezték ki, utódja KRISZTÓF FERENC anyagilag igen rendezett hitközséget vett át tőle.

ENDRŐD KRISZTÓF ÉS LÁBAS PLÉBÁNOSOK IDEJÉBEN / 1816-1848. /

Gazdasági fellendülés. Kalmár féle alap.

Teljes magyarosodás.

Község a francia háborút követő pénzértéktelenedést és lebélyegzést, nemkülönben a nagy drágaságot is csakhamar kiheverte. Rendkívül megkönnyítette a lakosság gazdasági előrehaladását az a körülmény, hogy a kegyúrónő, gróf STOCKHAMMER FERENCNÉ, született HARTEIG MÁRIA THERÉZIA grófnő, minden javadalmát a községnek adta bérbe, Csejt, Kiskondoros puszták is idetartoztak, Sima pedig a községek úrbéres legelője volt. Az olcsó bérletek mellett érthető a vagyoni megzomosodás. A község és hitközség viszonya változatlanul kitűnő és szeretetteljes volt. A hitközség tényleg nagy részét a község viselte, harangok hozatalában, keresztek felállításában, egyházi szükségletek beszerzésében mindenkor jó példát mutatott a community az adományozásokra hajlandó jólelkű endrődi népnek.

Követendő példa gyanánt említjük meg Endrőd község hosszú időn keresztüli bírájának nemes gondolkodásra és áldozatos lelkületére való végrendeletét, ki ezzel a tettevel VIDA IMRE mellé írta nevét Endrőd történetében. Ez a kiváló férfiú, KALMÁR MIHÁLY tekintélyes földesgazda, aki bölcs és előrelátó közéleti munkálkodása mellett, a szegények iránt tanúsított megértő szeretetével is érdemes arra, hogy nevét az utókor tisztelettel említsen.

• Községi levéltár 37 sz.

• Községi levéltár.

A nevezetes végrendelet idevonatkozó része így szól. ²⁶

„5./ Amennyi pénzbeli értékem van, és találtatik akár contractusokban, akár készpénzben, vagy bankokban, vagy Conventiós pénzben, mindennekeelőtte abbul a teadtésomra teendő költség, úgy a föltszítelendő KRICSFALUSY eszperes és plébános urnál lévő passiva adóssággal ki fog fizetődni, legyen és maradjon a szegénységben és nyomorúságban szülylődő embertársaimé, melyre nézve megkérem mind a mostani, mind a jövőidőbeli tiszt. plébános urakat, hogy ezen akaratom és rendelésem következtében ne terheltessenek, ezen felül előadott pénzbeli értékeimet kezek és gondviselések alá venni s azt gyarapodásra interestese kiadván, a jövő interestest az olyan szegény, vagy nyomorult sorstan lévő felebarátaim között, akiket tiszt. plébános úr bírtk uranálkól egyotértve arra érdemcsnek lenni itél, minden esztendőben, ki osztani az istennek dícsősségére, az ő felesegítéskére s az én bűnös lelkeim üdvösségére.”

Ezen hagyaték végösszege 8123 frt volt. Így keletkezett a KALLIÁR főle. szegény-alap, mely a forradalomig tekintélyes karácsongyt nyújtott Endrőd szegényeinek. A háború utolsó éveiben a kormány rendelkezése haddikölcsömbé jegyezték az alapítókot. Az értéktelen papírok az oláhoktól megszállt Nagyváradon hovernek, a többi igen tekintélyes összegre ruhó szentmise alapítványokkal együtt.

KRICSFALUSY tévedésből 1818 máj. 17-én a közigazgatási és egyházi hatóságok részvételével megünnepeeltette a község és egyház 100 éves évfordulóját. A régi pontos feljegyzések azonban világosan bizonyítják, hogy ez nem 1718-ban, hanem 1730 tavaszán történt.

A XIX. század második negyede zajtalan, csendes életet mutat Endrődön. Nagyobb építés, vagy említésreéltő alkotás nem igen történt. Azt a fontosabb eseményt ismertetjük, hogy az endrődi uradalom a 20-as évek végén három részre oszlott a kegyuri csaláú örökösei között. Gróf STOCKHAMMER ZSÓFIA / gróf AUERSPERGNÉ /, Johanna, / gróf STOCKHAMMER FERDINÁND, a gyomai földesúr neje / és Karolina / báró DRESCHER FLORENTINNÉ / örökölték a hatalmas vagyont. Johanna 14.115 váltó forintért, Karolina 13797 váltó frt-ért adta bérbe örököszt az adó és regálé szedés jogával Endrőd községének. Mivel azonban a bárói család nagy adósságokkal küzdött, Karolina grófnő a saját és Johanna grófnő nővérétől örökölt birtoktestet eladta 225.000 ezüst frt-ért, kapricorai BODIANER SÁMUEL JÓZSEFNEK. BODIANER köte-

• Plébániai levéltár: História Domus 43, 44 l.

lázta magát, hogy a csaknem 200.000 forint adósság kifizetésén kívül Karolina grófnő és fiának évi 5500, majd férje halála után 4500 forint, fiának, br. DRESCHEL GYÖRGYNEK / a Lő-
kőmegyei DRESCHEL bárók atyjának /,köznyelve az „endrődi bárónak” 34.000 ezüst forintot fizet. Mivel a nagyvagyonú új tulajdonos birtokainak egy részét maga műveltette, az endrődi
ek a régi mellányos bérletek bizonyos hányadától jóidőre elestek, de Sima, csakhamar ismét
az endrődiek úrbéres legelője. 1824-ben bíró HUNYA MÁTYÁS volt,kinak főcélja a község gaz-
dasági fejlődésére irányult.

A nyugodt, békés idők ezuttal is a lakosság, de kiváltképen az ifjúság erkölcsi
életének ellanygulását és bizonyos tekintetben romlását idézték elő. „A csendes tó vize
poshad” a régi szóhasználat a lelkiekben is érvényesült. A fiatalok kicsapongása oly szem-
betűnően kezdett jelentkezni, hogy IVÁNYI PÁL bírónak 1828-ban ismét érvénybe kellett lép-
tetni a régi rendeleteket s betiltotta a fenekek látogatását. Két év után LÁDAS JÁNOS plé-
bános pedig az előljáráshoz a következőképen panaszodik: „ Sok gonoszságok uralkodnak
Endrődön, én a prédikációkban elagot harcolok azok ellen, de kevés, sőt az ifjúságra semmi
sikere nincs az evangéliumnak. Endrőfoga bíróram figyelmeességét és pálcaját szőlitom
fel.” ☹

A lakosság vétkeinek büntetését nemcsak a bírói pálca intézte, hanem a jó Isten
is megsekkalta a bűnözést, mert 1831-ben az első kolerajárvány idején igen nagy volt az áldo-
zatok száma. Volt olyan nap, hogy 14-et is temettek, de legalább 8 mindannapra esett a
két hónapig tartó halálaratás idején. Ebben az évben közel 600-at temettek el Endrődön. ☹☹
Hogy mily kellenetlen napokat szerzett Endrődnek a kolera ezen nagyarányú dühöngése, arról
még napjainkban is esik szóbeszéd közben néhány szó. A helyzetet még súlyosabbá tette, hogy
a járvány alkalmával Zemplén megyében kitört a parasztiázadás s félni lehetett a tovább-
terjedéstől, úgyhogy a község szigorú rendeletet volt kénytelen hozni. Lakosságnak meg volt
tiltva a község területének elhagyása s más községek népeivel való érintkezés. Kisebb
kolerajárvány volt még 1841-ben, de a lakosság óvatossága és az egészségügyi rendeleteknek
jobban való betartása, megakadályozták a járvány nagybővülést.

☹ Plébániai levéltár: Lásos feljegyzése.

☹☹ Plébániai levéltár: Anyakönyv.

☹☹☹ Községi levéltár.

Az 1831-i kolerajárvány után a lakosság száma 6400 volt. A tanköteleseké felülhálta a 800-at, de csak 400-an kaptatták rendszeren az iskola padjait. A harmincas évek végén már 1000 volt az iskolakötelesek száma, de csak 474 tanuló járt az iskolába. Ezen hiányosság miatt nemcsak a szülőket, de a két tanítót: SZÉLŐSI JÓZSEF és MOLNÁR JÓZSEF is megrovásban részesítette az illetékes hatóság. LÁBAS idejében olvassuk első ízben, hogy a tanyai lakosság is érdeklődni kezd a tudomány elemi ismereteinek elsajátítása iránt. Az uradalmi csejti részén dohánytermesztést is űztek. A dohánykertészek ismételten kérték az uradalmi inspektort, hogy gyermekeik részére iskolát állítsanak. 1836-ban 16 gyermekkel meg is nyílt a csejti iskola. Tanítást az első években BOTOS JÓZSEF uradalmi jegyző végezte. 1839-ben már 35 növendék látogatja az iskolát, kiket már TAKÁCS ISTVÁN tanít.

A lakosság 1841-ben más községek példájára, érdekes körrel fordul a község előljáróságához. Azt kívánták ugyanis, hogy itt is állítsák fel a "vertunkot" ami a szegényebb emberek fiainak némi megélhetési alapot nyújtott. A beálló legény ugyanis emellett, hogy a vertunk költségeit megkapta, 10 osztendő katonai szolgálatért 250 váltó forintot is kapott még. Mindjárt az első években 24-en állottak be, akik nemcsak ezen összeget, hanem még egyes gazdáktól is kaptak gabona és pénzjutalmat. Valószínű, hogy a gazdalegények helyett vállalták a katonaságot. LÁBAS JÁNOS plébános működése arról is nevezetes, hogy az ő idejében lett teljesen magyarrá a község lakosságának tót származású népe.

Községünk megalakulásakor a lakosság túlnyomó része tót volt. E nagyszámú tót lakosság elmagyarosodása, a község hazafias előljáróságának, a katolikus egyház lelkes papjának és tanítójának köszönhető, továbbá, hogy a község magyar ajkú lakossága nagyobb műveltséggel rendelkezett s így ezek közül került ki a vezetőség, akik utasítják a községet, hogy csak magyarul beszélő alkalmazottakat válasszanak. A magyar nyelv terjesztése végett elhatározták, hogy az endrédi próchját csak az a pap foglalhatja el s csak olyan tanítót választhatnak, aki magyarul tud. Ezek oly nagy szorgalommal és lelkülettel tartották fogtak a magyarosításhoz, hogy istentiszteletet is, kivéve az első néhány évtizedet, csak magyarul tartottak, ezért a tót ajkúak zölgődni kezdtek és küldöttséget monszattak a plébánoshoz, de ez helyett, hogy kérésüket teljesítette volna, a magyar nyelv tanulására ösztökélte őket. Továbbá a község ösztöndíjak formájában pénzbeli jutalomban részesítette a-

zokat, akik a magyar nyelv tanulásában kiváló előmenetelt tanultsítottak. A várt eredmény természetesen nem maradt el, a megyegyűlés 1832-ben külön megdicséri Endrődöt s a többi községek mintaképeül ajánlja. "E község lakosságának 3/5 része, mint a közgyűlés mondja a múlt században még tót volt, de a jelen század elején az istentisztelet nyelvének magyarosításával s az előljáróság bölcs intézkedése folytán teljesen magyarra lett."

1832-ben még egy-két tót ajku volt ugyan a községben, de ezek is hamarosan az elmagyarosodás útjára tértek, úgyhogy ma már csupán a tóthangzású családnevek emlékeztetik a lakosságot az egykori nemzetségre. A községben található néhány tót később telepedett le a szomszédos Szarvas és Mezőburenyből, hol a lakosság nagy része még mindig tót.

1843-ban nagy földmozgás ijesztette meg az endrődieket, sok ház összeomlott s a templom több helyen megrepedezett. A következő év november elején épült fel az endrői "Vida-féle szegényház, mint említettük, VIDA IMRE uradalmi inspektor áldozatkészségéből. Múlt század harmincas és negyvenes évdében a bírói tisztséget az alábbiak töltötték be: UHRIN IMRE, DINYA MIHÁLY, HORVÁK MÁTYÁS, TIMÁR I. ISTVÁN, 1848-ban pedig KOVÁCS JÁNOS, míg a falu notariusa SALECZ IMRE volt, aki CSÉNGER GÁSPÁRT váltotta fel a jegyzői hivatalban. Folytonos fejlődés és jólét emelkedése közepette érte községünket a 48-as idők véres zivatarai.

A JOBBÁGYSÁG FELSZÁBOLÁSA.

Az endrői jobbágy eddig a földnek, melyet művelt, nem tulajdonosa, hanem csak haszonélvezője, a község pedig a földesur községe volt. A föld használatáért a megállapított bérrel és szolgálatokkal tartozott / favágás, fuvarozás / a község földesurának, ugyanigy mészárszékek, korcsák használatáért is, vagyis az ugynevezett regálékért. Ma már az endrődiek nem is tudják, hogy elődeik milyen zaklatásoknak voltak kitéve, azért nem tartom érdektelennak ismertetni vidékünkön a dézsmaszedés eljárását, úgy mint ahogy azt Markovics szarvasi pap leírta. Mielőtt a jobbágy a termés betakarításához hozzáfogott, az uradalmi tiszt megeskette a községházán, hogy hány vontatója van. Ezután a tiszték több helyen próbát csinálva, tanyáról, tanyára mentek, s megolvasták a vontatókat, s ha valakinél többet találtak, mint amennyit bevallott, azt lofoglalták az uraság részére, s azonkívül még meg is büntették. Ennek megtörténte után próbacséplést tartottak, ami úgy történt, hogy egy pár

sz Békés m. jegyzőkönyv 1831. III. k. 27.

vontatót kinyomtattak, fölmérték s megállapították, hogy a jobbágy mennyi magot köteles adni az összes vontatók után. Mindez természetesen a községnek sok költségbe került, mert ezen idő alatt, mely sokszor hetekig is eltartott, a községnek kellett szállással és étellemmel ellátni mind a tiszteket, mind a hozzájuk tartozó hajdúkat és még hozzá többször jöttek, mert más időben kellett végezni a próbát a tavaszi, más időben az őszi vetéseknél. Ehez járult még a szónagyújtós kori robot, továbbá, hogy a jobbágnak részint gyalog, részint igával többször szolgálnia kellett az uraságot, úgyhogy az uradalmi munka idejére külön szolgát és fogatot kellett tartania, vagy a legszorgosabb munka alkalmával kellett kifogni jószágát, hogy az uraságnak dolgozzon, illetve messze vidékre fuvarozzon. Valóban érthető volt tehát az öröm, mely az endrődi jobbágyok lelkét eltöltötte, mikor földesura 1848 márc. 22-én a 15-i események hatása alatt lemondott a robotról s egyéb földesúri tartozásokról és kész volt a jobbágyságot felszabadítani. Sajnos azonban a nép félreértette az annyira hangoztatott szabadságot s azt a törvényes rend felbontására és a magántulajdon megsértésére akarta felhasználni. Endrődön ugyan nem történt zavargás, hol a község vezetői józan csökevisre és bölcs mérsékletre intették a lakosokat, ellenben Orosházán, Békésen és Mezőterényben már felbomlott a rend s mindenféle jogtalan követelésekkel léptek fel az előjárókkal szemben, sőt Békésen a bírót is bántalmazták, Mezőterényben pedig a földesúr birtokán még a fákat és ültetvényeket is kitördelték. A főispán 1848 május 3-án magyegyháztartást tartott, melyen kihirdette már a király által is szentesített törvényeket, hogy méltányos kárpótlással megszűnik az úrtér és robot, továbbá az úriszék és az ősiség is. Ugyanakkor megalakult a vármegyénk ügyét intéző állandó választmány. Nagy lelkesedéssel és örömmel élvezték az endrődiek a megkapott szabadságot, azonban kevés ideig tartott, mert nem sokkal megkezdődött az a harc, melyben résztvenni az endrődieknek is hazafiúi kötelesség volt.

ENDRÖD A SZABADSÁG HARC ALATT.

Telnek a napok, múlnak az évek, mindinkább távolodunk a nemzeti nagy küzdelem dicsőségteljes évétől, mindon év egy örök emlékezetre méltó esemény képét borítja a feledés homályába. Pedig ha volt dicsőségteljes harca a nemzetnek évezred folyamán, melyet a sza-

○ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 396 l.

○○ Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 398 l.

badságért, nemzeti alkotányért vivott, ez a harc volt az, melyhez hasonlót, melynél nemzethez méltóbbat aligha tüntethet fel a történelem lapja. Ez a küzdelem az, melyet nemzet kiváltságos része együtt küzdött a néppel a polgári jogegyenlőségért. Ezért a küzdelem dicsőségünk minden eseménye, nemzeti erőnk nagyságának egy-egy fényes bizonyítéka s minden parányi emléke oly drága kincsünk, hogy azt megmenteni az anyészettől s hátrahagyni az utódoknak honfői kötelesség. Endrőd a nemzeti harcban miként töltötte be honfői kötelezettségét, a község történetének ezen részében tárjuk fel.

Századunk delén, amint kápráztató fényrel szétáradtak a szabadság, egyenlőség és testvériség napjainak sugarai, a fény Endrődöt is felmelengette aléltságából és életre kelti a nemzethez viszonyítva az erő azon parányát, melyet a tizenkét évtized alatt összegyűjtött s honfői kötelességből a haza oltárán áldozott. Endrődöt leghamarabb a délvidéki szabek lázadása érintette, akik délről északfelé haladva a magyar helységeket pusztították s lakosait földönfutóvá tették. A menekülők közül többen Endrődre is eljutottak, kiket a lakosság testvéri szeretettel és részvéttel fogadott. Az ellenőg betörése és győzelmes bevonulása által előidézett válságos helyzetben az ország kormányja azon vidékről is, hol harcok nem folytak, igyekezett erőt meríteni a honvédelmi harcra. Az 1848 év második felében egymást érték vármegyénkhez intézett felbívások. A vármegye alig bocsájtotta ki ezen felhívó leveleket, községünkben báró DRESCHEL főhadnagy vezetése alatt 164 harcosal állott harcra készen és indult a honmentő útra. Még ugyanazon év végén 50 és 1849 elején 84 ujoncot küldött, kik a hazaszeretettől fűtve és megcserizűnő lelkesedéssel mentek a halál torkába. A községben csak gyermekek és az agok maradtak, kik a mezeti munkánál nélkülözhetetlenek voltak. Sajnos a hősihalottak számát nem tudjuk pontosan, mert ezek a későbbi idők folyamán elkallódtak, de a szabadságharcban résztvevtek közül, ha nem is az egészek, de néhánynak sikerült megtudni a nevét s ezt nem tartom érdektelennek itt közölni és az utókor nemzedékének fenntartani. Ebből azt is megtudjuk, hogy a harcosok legnagyobb része nem a kényszer hatása alatt, hanem lángoló hazaszeretettől fűtve, önként mentek a haza megmenté-

sére. Elosor a következő:

Mikusa András	önkéntos	Vécsey alatt.
Majeros Mihály	"	" "
Bela Mátyás	"	" "
Rácz Imre	"	" "
Mastala János	"	" "
Hitsha János	"	Kmetty "
Dradák Mihály	"	" "
Dinya Gy. Mátyás	"	" "
Friedrich István	"	" "
Datsa Pál	"	" "
Gnicz György	"	" "
Vrana János	"	" "
Dávid András	"	" "
Varga M. István	"	" "
Lisiczai György	"	szekerész Klapka "
Alexi István	"	Hannover huszár
Valuska Mátyás	"	" "
Hegedűs Ferenc	"	" "
Kolompár József	"	Vécsey alatt
Hanyecz István	"	" "
Hunya István	"	
Bajcz Mihály	"	
Kurilla Mátyás	"	Hannover huszár
Mészáros János	"	szekerész
Hlavajinszky Kálmán	"	
Dinya Pál	"	Vécsey alatt
Juhász Pál	"	
Kenyeres József	"	Hannover h. Görgey alatt
Barthos János	"	" "
Szabó Antal	"	" "
Hakkei János	"	" "
Kálmán Mihály	"	Kmetty "
Banják József	"	Hannover h. Görgey "
Dinya J. Pál	"	Károlyi h.
Sz. Timár János	"	" "
K. Kovács Pál	"	" "
F. Timár András	"	Gmion "
Salacz József	" hdgy.	
Csenger Antal	"	
Száfián József	" tűzér	Ban "
Zs. Timár János	"	Hannover h.

Kovács Imre	önkéntes	Klapka alatt
Ándán János	"	
Kakas János	"	
Koncsek Mihály	"	Vécsey "
Dege István	"	
Dávid Mihály	"	Hannover h. Görgey "
Jankasinszky István	toborzott	
Sz. Timár György	"	
Gyuricza Mihály	"	Kmetty "
Timár János	"	Vécsey "
Szakálos Imre	"	
Dinya Mihály	önkéntes	
Hanycsi János	"	Hannover h.
Timár M. István	"	" "
Duda György	"	
Varga Pál	toborzott	" "
Hanycsi György	"	" "
Papp Pál		
Forgács János	tüzér	
Matyó György		
Hegedűs Máttyás		Hannover h.
Szankó János		
Szakálos Mihály	"	"
Tóth J. György	"	"
Csorán Mihály		Kmetty alatt
Bela János		" "
Vadász István		" "
Nagy József		
Mező István		Hannover h.
Hegedűs Mihály	"	"
B. Kovács János		
Lapatinszky János	"	"
V. Farkas István	"	"
Buza Mihály	"	"
K. Timár György	"	"
Pintőr István		
Sasánszky Pál	önkéntes	" "
Honud Pál	"	" "
Kenyeres J. József		
Oláh Imre		
K. Timár János		
Sz. Timár András		
Kulik Mihály		

Valuska András	önkéntes	Hannover	huszár
Fekéts Mihály			
Timár Mátyás		"	"
Farkas J. János	"	Vécsey	alatt
Simola János	"	Hannover	huszár
Katona Imre	"	"	"
Sinrovesz Pál	"	"	"
Hunya István	"	"	"
J. Kovács József			
Hornok György	toborzott	"	"
Gellai Pál		"	"
Hanyecz J. Mátyás			
Timár István			
Hegedűs János			
Drakó János			
Dávid György	önkéntes	Miklós	huszár
Farkas Pál	"	Kmetty	alatt
Binges Pál	"	Hannover	huszár
Timár Gy. Pál	"	"	"
Gellai József	"	Miklós	"
Giricz G. János			
Rácz András			
Baiz János		Hannover	"
Szabó Pál		"	"
Nemes Imre		Miklós	"
Timár F. Mátyás		"	"
Szakálos András		Hannover	"
Kopcesk András	"	Gnion	alatt
Uhrin György		Hannover	huszár
Hémet András		"	"
Gellai J. József		"	"
Sorzó János		"	"
T. Timár Mihály			
Cserép Lukács	"	"	"
Szujó Márton	"	Parcel	alatt
Hornok András	"	Miklós	huszár
Cs. Jock Mihály			
Uhrin J. György	"	"	"
Dávid J. Pál	"	Hannover	"
Tarczali Mihály			
Varju J. András	toborzott	Miklós	"
Kuriló Mihály	"	"	"
Iványi Pál	"	"	"

Borubzanszky András	toborzott	
Tóker György	"	Miklós huszár
Toth J. Máttyás	"	" "
Fülöp J. Mihály	"	" "
Klinka István		
Kakas Antal		
Czindhi Imre	önkéntes	Máriássy alatt
Sujó J. György	"	" "
Urbán János	"	Miklós huszár
Varga J. István	"	Máriássy alatt
Fekéts István	"	Miklós huszár
Rácz Máttyás	"	" "
Rácz István	"	Perczel alatt
Rácz István Mihály	"	

A szabadságharc folyama alatt az endrődi nép érületében az öröm és aggodalom napról-napra változik, amint a győzelmek és csatavesztések hatnak, amint az ellenség előhaladása, vagy visszaveretése a nemzeti ügy helyzetét kedvezőbbé, vagy válságossá teszi, de nem változik a hazafias lelkesedés, az áldozatkézség, nem csökken a kötelességérzet. Endrőd honfiúi kötelessége nemcsak harcoló csapatok kiállításában állott, hanem a véres harcok nagyszámú sebesültjeinek elhelyezésében és a község erejéhez mérten a hadi élelem szolgáltatásában is. Nem akarom részletesen ecsetelni az adakozásokat, mert arra számtalan példa volna, csupán egyet emelek ki, az 1849. febr. 25-ét, mikor a község 24,381 font kenyért, 900 font húst, 1134 véka zabot, 6993 adag szénát, 50 akó bort, 25 akó pálinkát szállított a hadsereg élelmezésére. Dicséretet érdemel a község derék, nemasérzható nőinek áldozatkézsége is, kik nem csillogó aranyat és ezüstöt hordtak össze, hanem a saját szorgalmas kezük által készült fehérneműket osztottak ki honvédeink között. Így 1849 első napjaiban az endrődi nők 131 ingot, ugyanannyi lábravalót, 16 lepedőt, 8 mellényt, 6 nadrágot és nagy számú tépést küldtek. Ezen lelkesedést és áldozatkézséget kétségtelenül a község plébánosának, előljáróinak és tanítójának köszönheti, kik oly példát s oly buzgó tevékenységet fejtettek ki a nép hazaszeretetének és áldozatkézségének fenntartásában, mely valóban megérdemli az utókor elismerését. A bukás sajnos mégis bekövetkezett, Világosnál történt fegy-

☉ Oláh Gy.: Békés vm. 1848-49. 486-490 l.

☉ ☉ Oláh Gy.: Békés vm 1848-49. 400 l.

☉ ☉ ☉ Oláh Gy.: Békés vm 1848-49. 286 l.

verletével elhallgattatta a csaták zaját s utána jött a megtorlás. 1849-ben felsőbb rendeletre beszedtek minden néven nevezendő fegyvert, hogy a lakosság megbénítva, a császári sereg önkényének ki legyen téve. Elfogták és bebörtönözték a község társadalmának a szabadságharc folyamán nagyobb szerepet vitt egyéneit. Neveit csak kettőnek tudjuk OMASZTA ZSIGMOND képviselő és CSEPCSÁNYSZKY GYÖRGY földesgazdának, * ezen kívül még többen voltak bebörtönözve, de a feljegyzések hiányoznak s így névszerint nem említhetjük őket. A requirálások napirenden voltak még 1850-ben is, úgyhogy a község meglehetősen nehéz helyzetbe jutott. Különösen érzékenyen érintette még a Kossuth bankok elértéktelenedése, mikor úgy a község pénzüre, mint a lakosság sok ezer forinttal károsult. Évek teltek el míg a nép kiheverte az abszolutizmus pénzügyi devalvációs rendeletét, de hála Istennek mégis sikerült.

ENDRŐD SCHIEFFNER PLÉBÁNOS IDEJÉN.

Ujabb erős gazdasági fellendülés. Tanügy rendezés. Iskolaszaporítás. Ellentét a község előljárósága és a plébános között.

A XIX. század második fele hatalmas kulturális és gazdasági lendületet jelent Endrőd község közigazgatási, vallási és iskolai életében. A rendszerező váló iskolai oktatás, a rendkívüli vallásos nép állandó szentbeszéd haligatása megtermékenyítette - a különben rendkívül szép természeti képességekkel megáldott endrődi nép értelmében felfogó képességét s alkalmassá tette arra, hogy a mostoha életviszonyok miatt gyenge minőségű föld, nagy gyermekszaporulat mellett is állandó fejlődést, mozgagazdasági terjeszkedést és erős kisgazda osztály kiválását mutathassa fel. Jegyző, tanítói, előljárói csaknem kivétel nélkül érdemes munkát végeztek, nemcsak a rend fenntartása s a lakosság ügyeinek gondos és előzékeny elintézésével, hanem azáltal is, hogy az egész vidéket felülmúló arányban szaporodó lakosság megélhetésének és gazdasági előrehaladásának biztosítása céljából hozzásegítették őket a határon kívüli bérletek szerzéséhez és nagyobb uradalmakban jólfizetett állások elnyeréséhez. A gazdasági fellendüléshez nagymértékben hozzájárult a legelő elkülönítés is. Ennek elintézését barátságos úton még 1837-ben megkísérelték, - de ekkor nem járt

* Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 98 l.

eredményel; 20 év múlva per utján történt meg az elkülönítés s minden telek után a közös legelőből 24 hold jutott.

A községnek azonban legnagyobb szerencséje mégis az volt, hogy az isteni gondviselés 1852-ben oly férfiút állított a tiszta katolikus község élére, aki nagy tehetséggel, rendkívül szervező és alkotó képességével, tühetetlen szilárd energiával, nagy áldozatkészségével - a haladás és fejlődés igéretföldjén irányította és öhajította vezetni az endrődi magyarokat. Ez a kemény szigorral, példás rendszeretlennel, mélyen érző, jó szívet egyesítő férfiú SCHIEFFNER EDE plébános volt, ki 36 évig gondozta ojadó hűséggel és bátor kitartással az endrődi népot. Működése idején sokan fegyelmeztek tőle katonás fegyelmeztartása miatt, de távozása után még ellenfelei is kénytelenek voltak elismerni, hogy hozzá hasonló, kiváló papja, szent Pál lelkiüldető pásztorai alig voltak még az endrődi hitközségnek. Mindenkinek mindenben segítője öhajított lenni. A község legfontosabb ügyeinek állandó szószólója, lelkes támogatója volt a vármegyei hatóságoknál épúgy, mint az urasági földök megszerzésében a kegyuraságnál. A templom és egyházi épületek ismételt restaurációja, Kálváriaállítás, igen drága egyházi szoboralkotások megújítása és szaporítása, hatalmas alapítványok gyűjtése, a hívek lelki életének impozáns fellendítése, mind-mind az ő vesenergiáját és buzgóságát dicsőítik. Egyházi munkálkodásának részleteire itt kitérni nem akarok, de azt hiszem a magyar kultúra barátait érdekli, hogy azelőtt 70-80 évvel - nekéz és elmaradott időben - mit tett az iskolákért s azáltal a jövőndöt képező magyar ifjúságért. Az 50-es évek elején a két belterületi iskolán kívül csak a csajti kertészek külterületi iskolájáról tudunk. A fiú tanítóhoz 270 fiú, a leány tanítóhoz 292 leány járt 1852-ben. Közel 300 sohasem lépte át az iskola küszöbét, eltekintve a rengeteg analfabétától. A rendes tanulók is alig tanulhattak valamit, hiszen egy tanítónak közel 300 növendéket kellett fegyelmezni, ami természetesen nagy nehézségekkel járt. Az abszolútizmus első éveiben még gondolni sem lehetett a mostoha tanügyi viszonyok javítására. De már 1851-ben SCHIEFFNER hozzáfogott az állapotok megváltoztatásához. Elsősorban a kegyuraságot kereste fel a hívek azon régi öhajjának előtérásával, hogy a templom és iskola fenntartására, szaporítása iránti köteleességeinek nagyobb buzgósággal iparkodjon elegettenni. Az instancia hatásos volt, mert a kegy-

uraság még 1885-ben a templom új zsindelyezésére, 1500, a templom szükségleteire 500 forintot, faiskola céljaira 6 hold, Kálvária részére 3 hold s két új iskola céljaira 40 magyar /1200 öles / hold földet és két beltelket adományozott. Az utóbbi adományt, a kórháznak adott későbbi 2000 forint ajándékkal együtt a község vette kezelésbe s 1857-ben¹ a községen kívül felépítette a járványkórházat. Ugyanezen évben a község még 40 hold földet adott az új iskolák céljaira a Gyoma felé eső nyárszegi dűlőben. Ezzel kapcsolatban megindul a mozgalom a harmadik tanítói állás megszervezésére, de bizonyos akadályok miatt ez csak később valósult meg.

1635. július havában rendkívül súlyos járvány tizedelte meg a község lakosságát. A régi iratok szerint hasonlított az 1831-i kolera pusztításához. Ezen évben 775-en haltak meg, míg más években 100-120 volt a halottak száma. 1858-ban van az első hír arról, hogy az elszaporodott mesteremberek több elkülönített céhre oszlottak. A szűcsök és szabók együtt, a kovácsok, kerékgyártók, asztalosok és bognárok szintén csoportosulnak. Ezen évben nagybodott a Vida féle kútház két szobával, két kamrával és halottasházzal.

A Schieffner főle iskola építése az 1860-ik évben kezdődött meg teljesen a plébános költségén, mikor már a gymbavégi iskola teljesen be volt fejezve, melyhez az állam járult hozzá 4000 osztrák forinttal. / 1852-ben cserélték be a régi pengőket az új ezüst forintra. / Az első tanítója, a helybeli származású BALLA MÁTYÁS volt.

A község erőteljes fejlődését rövid időre megakasztotta a 1863-i „szűkesztendő”, melyről még ma is azt mondják az öregek, hogy „Isten ne adjon többé oly nyomorteljes évet”. Oly nagy szárazság és aszály következett be, hogy a fenyegető éhhaláltól csak nagyobb kölcsön és adomány nyújtásával tudták megmenteni az elképzelhetetlen szükségben lévő lakosságot. A vetőmag sem termett meg. A jószágot vagy elkótyavetyélték, vagy a felvidékre telítetésre adták föl. Község 800, a plébános 250 embernek főzetett naponként levest és osztott ki személyenként 1/2 font kenyert. Ezt közkieltségen és adományok gyűjtéséből fedezték. A segélyezés egészen májusig történt. Az elszegényedett lakosság csak 1864 évben jött magához, amikor is rendkívül bő termés örvendeztette meg őket. Még nagyobb természeli

¹ Plébániai levéltár: História domus 51 l.

² Plébániai levéltár: Schieffner feljegyzéseiből.

és igen magas árakkal köszöntött be a kiagyazás osztandója, de ez az év egyúttal nehéz harcok kezdetét is jelentette Endrőd község előljárósága és a hitközséget képviselő plébános között. Az előljáróság terve vette, hogy az u. n. tanító-földeket községi kezelés alá vesse. Elsősorban az 1857-ben adott 40 hold földet vették előljárósági határozat értelmében községi művelésbe. A plébános jelentésére az úrbéri ügyek kezelője az „alispáni bíróság” a földeket az egyháznak ítélte s a plébános kezelésébe adta. A vármegyei közgyűlés pedig kimondta, hogy a község úgy mint eddig, ezután is fizesse az adót a tanító-földek után, mert erre 1858-ban kötelezte magát.

Teljes erővel kibombant az ellentét 1870-ben az első iskolai adó kivételése után, 1869 decemberében ugyanis az 1868 évi népiskolai törvény rendelkezésére megalakult a katolikus iskolaszék és a kiadások fedezésére kivetett 5%-os iskolaadó kezelését, a régi hagyományos szokás alapján, a községi előljáróságnál hagyta. Az előljáróság a beszedett adót azonban nem utalta át a hitközségnek, sőt 1870 szept. 8-án a képviselő testülettel határozatilag kimondta az iskolák községi jellegét, a tanító-földeket kezelésbe vette s tanítójukat új választásnak akarta alávetni. VADÁSZ MANÓ, Békés- Csongrád megyék tanfelügyelője jóváhagyta e határozatot s a községet külön iskolaszék alakítására utasította. A gyulai, megyei iskolaszék azonban a hívok fellebbezésére megsemmisítette ezen határozatot és elrendelte, hogy ezen ügyben az egész endrődi nép szavazzasson meg. A községi párt KOVÁCS ISTVÁN vezetésével küldöttséggel fordult a közoktatásügyi miniszterhez és tőle a községi iskola jóváhagyását kérelmezte. A miniszter megbízottja és a megyei iskolaszékből alakított bizottság 1871 augusztusában megszavaztatta a lakosságot, mely 96 szavazattöbbséggel a katolikus iskola mellett döntött. Ezen áldatlan küzdelem 1875 végéig tartott, amikor is újabb kísérlet történt a községi ismétlődő iskola létesítése és községi iskolaszék megalakulásával kapcsolatban, hogy az odiosus 40 hold a hold a felekezeti iskolától elveendő. Természetesen a felsőbb hatóságok nem hagyták jóvá ezen határozatot sem. Ha nem is sikerült az előljáróság terve, az a sajnálatos következménye lett mégis az összeütközésnek, hogy a jövőben a község nem azzal a jóindulattal és bőkezű áldozatkézséggel kezelte a hitközség ügyeit, mint másfél századon keresztül.

☐ Plébániai levéltár: História Domus 51 l.

Az iskolák szaporodását azonban nem akadályozta meg ezen torzsalikodás. A vármegyei tanfelügyelő felhívására hamarosan szervezés alá került a 4.,-5.- és 6-ik tanítói állás. báró WODJÁNER ALBERT Nagylaposon állit 1873-ban új iskolát, de a kocsorhegyi tanköteleseket nem engedi idejárni. 1878-ban felépül az öregkerti /u.n. Timár féle / iskola is. A 70-es évek elején 1130 tankötelesből 679 látogatta rendszeren az iskolát.* 1870-ben meghalt az endrődiek öreg kántora, BALA KÁROLY, aki negyvenegy évig volt hűségese szolgálja a hitközségnek. Utódául 1871-ben UJHÁZY SÁNDOR egyeki kántort választotta az egyháztanács. 1873-ban juniustól szeptemberig epomirigy pusztított Endrődön s több mint 600 lelket ragadott el az élők sorából.

1874-ben beszüntették üzenüket a régi szárazmalmok is. A sok gőz és szélmalom semmisítette meg azokat. Arról, hogy az új malmok milyen felszereléssel rendelkeztek, pontos feljegyzést nem találhatunk. Az előljáróság és a plébános közötti harcok úgylátszik megszűntek 1875 után, mert 1874-ben, amikor SCHIEFFNER prépost-plébános endrődi működésének 25 éves jubileumát ünnepelte, a vármegye papságán és vezető emberein kívül az egész községi előljáróság a bíró vezetésével, megújított iskolaszék IVÁNYI IMRE elnökkel az élén, a társulatok és hívek igen nagy tömegben köszöntötték a nagy energiájú, Endrőd fejlődését előmozdító agilis lelkipásztort. A plébános azzal viszonzta hűveinek figyelmes szeretetnyilvánítását, hogy megtakarított pénzéből felépítette a mirhói iskolának régi első tantermet és tanítói lakását.

Ebben az időben a központi fiú iskolában SZEBENI JÁNOS és MAGDICS KÁROLY, a központi leányiskolában VIDOSITS ANTAL és NOVÁCS LAJOS, a Gyoma- végi vegyes iskolában BALA MÁTYÁS, Nagylaposon CSUKA GYÖRGY, az Öregkertben OROSZ JÁNOS, Kocsorhegyen pedig Gyuris András tanították a haza reményvirágait. Természetesen az eredmény is ezzel volt arányos, amin csodálkozni nem is lehet. Ugyanakkor a kondorosi tanyákon is új iskolát épített a hitközség 1800 frt költséggel. **

Ezekben az években a lakosság erőteljes gazdasági fejlődésnek indult. Hatalmas kisgazda-dinasztiák alakultak ki szorgalmas munka, takarékos élet és a sok ingyenes mun-

* Plébánia levéltár: História Domus.

** Plébániai levéltár: História Domus.

káskezet jelentő gyermekszaporulat következtében. Különösen az Uhrin, Kalmár, Hunya, Kovács családok váltak ki nagy vagyon szerzésekkel.

Az 1881. év súlyos katasztrófát hozott az endrődiekre. Márciusban Gyoma alatt kiöntött a Kőrös és elöntötte a Kúriát, Páskumot és a szőlők nagy részét. A község belterületére nem tudott behatolni a víz, mert a lakosság két napi szakadatlan munkával erős gátat emelt a víz ellen, elfeledhetetlen dicső emléket szerezve az összetartás és munkaszeretet sikeres eredményének. Az árvíz egész augusztusig tartott. A közlekedés természetesen megakadt, később is csak hajókon mehettek a tanyák felé. Sok ház összeomlott. Dicsőreget érdemel a község előljárósága, hogy nagy gondot fordított a község megmentésére, pedig a megyétől meglehetősen el volt hagyatva. Az árvíz okozta súlyos anyagi károkat évekig szenvedte a lakosság. Következő évben készült el véglegesen a község körüli kőrgát, az esetleges árvízvesztély elhárítása érdekében. Reá három évre a Kőrös szabályozása is megtörtént, mely a kacskaringós Kőrös folyását egyenes irányba terelte. Ugyanezen évben a község lebontatta és felépíttette a leányiskolát 3600 forint költséggel. Az endrői tanítók kiváló nesztorát, a pápai kitüntetésen BENICE SÁNDOR, ma már nyugalmazott főtanítót 1882-ben választotta meg a hitközség a leányiskolához, kit 3 év múlva SZEBENI LÁSZLÓ, az öreg endrői rektor fia követett.

1887-ben nyílt meg a központi új temető és ugyanakkor készült el az Endrő-Gyomai országút is. Schieffner prépost-plébános utolsó esztendejében szép munkával koronázta meg 36 éves áldásos munkásságát, 1888-ban felépíttette a Kondoros-tanyai új iskolát és renováltatta a lelkészlakot. Kiadásokat a kegyuraság, hitközség s részben SCHIEFFNER viselték. 1888 januárjában elhunyt az endrői kántor, UHÁZI SÁNDOR. Az érdemes egyházi alkalmazott iránt, kegyeletből, az egyháztanács UHÁZI MIKLÓST, ki még most is működik, az elhunyt fiát választotta meg utódjául. 1889-ben I. FERENC JÓZSEF kanonokká nevezte ki SCHIEFFNER EDÉT. A lakosság hálája, szeretete kísérte a magas állásba. Község az általa emelt iskola mellett utcát nevezett el nevére.

A kiváló egyházi férfiú 14 évig volt tagja azt. László káptalanjának. Ezen idő alatt ahány templom, plébánia, iskola épült Békés vármegyében, mindegyikhez tetemes költséggel járult hozzá. 1903 július 7-én hunyta le jószágos szemét s a felejthetetlen emlékü, buz-

gó lelkipásztornak. Ravatalát könnyes szemekkel és kegyelletes szívvvel állta körül az endrődiek nagy gyászküldöttsége.

AZ ÚJABB IDŐK TÖRTÉNETE 1889-1934.

Építkezés. Kivándorlás. Világháború. Forradalom és az ezt követő oláh megszállás. A legújabb idők kultúrális viszonyai.

SCHIEFFNER EDE nagyhirű plébánost, a gyászos véget ért kiváló képzettségű műfordító, DOBOS LAJOS, majd 1889 november havától szentéletű GRÓSZ BÉLA / 1889-1900 /, későbbi nagyváradi nagyprépost követte; ki csendes, zajtalan munkával fojtatta a lelkiélet mélyítésére és az ifjúság nevelésére irányuló nemes működést.

Ebben az időben még az öreg SALACZ IMRE volt Endrőd község első jegyzője, mégpedig 1848-óta. A bírói pálcát TIMÁR ISTVÁN viselte, akit 1890-ben az endrődi egyház köztisztviselőként álló alelnöke, HUNYA J. MIHÁLY követett. A jegyzői tisztelet később HARSÁNYI DÁNIEL, LOMBAY GÉZA, majd pedig VISKOVICS IGNÁC töltötték be. A község érdekeit szem előtt tartván készséggel arra törekedtek, hogy az egyházközség vezetésével békés és eredményes együttműködést biztosítsanak.

1891-ben a központi ovoda felépítésére SCHIEFFNER EDE 8000 forintot ajánlott fel. Br. WODIÁNER ALBERT az egyház kgyura 1000 forinttal járult hozzá. Az építést WAGNER MÁRTON neves gyomai építőmester vállalta el 8351 forintért. Az új házban irgalmasrendi apácák tanítottak, de a házon kívül más leányiskolában tanítást nem vállalhattak. 1894-ben létesült a kispárjési új iskola SZEDLÁK MIHÁLY helybeli mester tervrajza alapján. Még ugyan ezen évben rendszeresítették a Kondoros-tanyai második iskolát is. Egyelőre bérelt helységben folyt a tanítás. 1896-ban a lakosság és az iskolák növendékei nagy lelkesedéssel ülték meg a millennium ünnepét, mikor is a község 200 forintot osztott ki a szegények között. A következő évben épült fel a Kondoros-tanyai templom. Ugyanezen évben az egyház átadta községnek a két, eddig katolikus jellegű ovodát.

A gyomavégi iskolához 1898-ban új tantermet építtetett a hitközség, 1899-ben pedig Kocsorhegyen és a décsi-páskumon telket vásárolt GRÓSZ BÉLA prépost-plébános az iskola

számára, de a felépítést már nem ő, hanem utóda ZELINKA JÁNOS / 1900-1922 / aszeres-plébános végezte. Ugyanakkor készült el az örménykúti új tanterem és az új kántorház is.

A XX. század első tizede általában a béke és a társadalmi előrehaladást jelentette sok tekintetben. A találmányok korszaka fokozta az igényeket, elősegítette az emberi szellem erős nokilendülését, de másoldalról jobban rávilágított a társadalmi ellentétekre és viszásságokra is. A szocializmus értelmesbben községünkben ekkor kezd jelentkezni. MEZŐFI, VÁRKONYI és társaik megkörnyékezik a munkásokat és sajtójuk terjesztésével erősen kiélezi az osztályellentéteket.

A másik sajnálatos jelenséget abban látjuk községünkben, hogy igen sokan kivándoroltak Amerikába. Akik vagyint szorozva visszajöttek, a nemzeti vagyont szaporították, de igen sokan kint maradtak és elveszték a magyarságra nézve. 1906-ig közel 400-an vándoroltak ki. Még abban az évben épült újjá a Vida féle szegényház 11.200 korona költséggel. 1905 november 7-én lelkes ünnepe volt Endrődnek, a XX. század legnagyobb magyarja, gróf APPONYI ALBERT látogatta meg a falut több képviselő társa kíséretében.

A szövetkezeti cszma is kezdő bontogatni szárnyait nálunk; a belterületen és az öreg-körlekben fogyasztási szövetkezet létesült, majd 1909 dec. 12-én ünnepélyes megáldásban részesült az első endrődi szövetkezet mótörös malma.

1908-ban nagy lendülettel megalakult a katolikus népszövetségi szervezet is. 1910 június 22-én a földművelésügyi és kereskedelmi minisztériumok, valamint közigazgatási szer-képviselőinek jelenlétében, az új vashidra vonatkozó tervek elkészültek. Az előmunkálatok 1911-ben kezdődtek meg. A hid a vármegye egyik legszebb közlekedési hidja lett és 1914 május 24-én rendkívül lelkes ünnepek közepette áldották meg és adták át a forgalomnak.

Még ebben az évben megkezdte a vármegye az Endrőd- szarvasi országút kikövezését is, valamint részben kövezés alá került az Endrőd- kondorosi út. Sajnos az 1914-ben kitört világháború félbeszakította a munkát s így Endrőd mindmáig nem jutott hozzá a közigazgatási, valamint gazdaságilag mérhetetlenül fontos kőút használatához.

A világháború kettévágta azt a szép fejlődési folyamatot, mely községünket kulturális és közgazdasági tekintetben lakosai számához képest a haladás útján elindította.

A világháború kitörése váratlanul érintette Endrőd lakosságait, bár a trónörökös pár meggyilkolása után már itt is tudták, hogy be kell következni a végleges leszámolásnak, csak nem hitték, hogy így hamar. Amint 1914 július 26-án megérkezett a részleges mozgósítást elrendelő távirat, lázas sietséggel fogtak a mozgósítási rendelvek előkészítéséhez. Lakosság megdöbbenve vett tudomást a történetről s az uccsán lépőket a járókelők kiáltása fogadta: háború van!!! A község a városok forradalmaira emlékeztető képet mutatott, az utcákon százával tolongott a nép, vérmes reményekkel biztatva egymást győzelmünk gyors bekövetkezésében.

A háború izgató eseményei s különösen a sok bevonulás, már az első napokban rárnyomta bélyegét a községre: az iparon és kereskedelmen meglátszott a mozgósítottak hiánya. Épülőfélben lévő házak befejezetlenül állottak, a mezei munkák is elvégezetlenül maradtak.

A háború alatt állandóan folyt a gyűjtés, nemcsak pénzt, hanem élelmiszereket és ruhaneműket adtak össze egész garmadával. A hideg beálltával pedig, Endrőd kötelességtudó honleányai megkezdtek a hósapkák és érmelegítők készítését. Még lázasabb volt a tevékenység, mikor már községünkbe is szállítottak sebesülteket. Ezek a Vida főle szegényházban nyertek elhelyezést. A sebesültek közül s általában az egész háború folyamán dr. KOVÁCS PÉTER endrődi orvos fejtett ki nagy tevékenységet, aki nagy odaadással és fáradhatatlan kitartással igyekezett a honientő munkálattal résztvenni s a remélt győzelmet elősegíteni. Az ő kérésére vállalták el Endrőd dicséretet érdemlő asszonyai az élelem elkészítését s a sebesültek ápolását.

A község gazdasági életére előnyösen hatott az 1915-től szállított orosz hadifoglyok, kiket a mezei munkánál jól tudtak használni. Polgári házaknál helyezték el őket, hol mint cselédek végeztek a nekik kiosztott munkát s érte teljes ellátásban részesültek.

A háború megkivánta Endrődtől is a maga anyagi áldozatát. A jótékony adományokat nem számítjuk ide, mert amit szívesen adtunk, az nem áldozat. Valamivel közelebb esik azonban a hadikölcsönjegyzés, miben úgy a községnek, mint egyes magánosoknak sok ezer forintjuk van oda még most is.

Azonban minden erőfeszítés dacára sajnos a remélt győzelem elmaradt, az ezeréves

ősi hon véráztatta földjét is szétarabolták és elrabolták tőlünk. A művelt Európa vérfürdőt rendezett a kultúra nagyobb dicsőségére. A háború szörnyű pusztításában mi magyarok, szenvedtünk legtöbbet. Endrődön 397-en áldozták fel életüket a köröskörül ellenségtől támadott haza oltárán. A hősök emlékét dicsőítő emlékművet 1925-ben állították fel.

Nem a győzelem és vitézség juttatta ellenfeleinket régi országunk legértékesebb részeihez, hiszen a magyar katonák vitézségét, a magyar fegyver diadalát csodálta az egész világ, hanem árulók és nemzetközi banditák ütötték ki hős katonáink kezéből, a győzelmet izgató fegyvert. A négy és fél éves vérzivatarban elfáradt katonáink nem is sejtették, hogy hazatérésük, török-tatár időkre emlékeztető katasztrófát jelent s a forradalom előjátéka lesz.

Diadalmas úszirózás forradalom Endrődön is teljes felfordulást, erkölcsi és anyagi zűllést jelentett. Soha annyi elvetemültség, gonoszság és istentelenség nem fordult elő a községben, mint a forradalom hónapjai alatt. A rablások és fosztogatások napirenden voltak, az egyik kirabolt üzlet, vagy vagyonosabb magánház a másik után hirdette a megvadult csőcselék pusztítását. Teljes anarchia állott be a községben. A köz és személybiztonság helyreállítására a kis számú nemzetőrség volt hivatva. Ezen a téren dicsőretet érdemelnek: TÓTH MÁTYÁS, HUNYA BENŐ, SZABÓ JÓZSEF, UHRIN LÁSZLÓ és még néhány endrődi intelligens férfiú, kik nagyobb tudásukkal és magasabb képesítésükkel az anarchia megszüntetésére szentelték idejüket sokszor a saját személyes szabadságuk kockáztatásával is. A rend helyreállítása azonban mindenkor csak átmeneti lehetett. Október elején nagy erővel lépett fel a spanyol-járvány s naponta tízével, sőt sokszor huszával szedte áldozatait egészen november közepéig. A lakosság elégedetlenségét fokozta a dermedt hideg is; fűtőanyagról kellett gondoskodni. Kerítések, átjáródombok, útmenti fák tűntek el nap-nap után az új leple alatt.

Ezen fáktelen vadságot 1919 április 28-án a kegyetlen oláhok megszállása váltotta fel. Endrőd lakossainak kivétel nélkül a leggyötrelmesebb emlékeihez tartozik a csaknem egy évig / 1919 ápr. 28-1920 márc. 13-ig / tartó oláh hordék rablógerázdálkodásai. A kommunizmus bűnös résztvevőinek is bűnbánónak kellett elszervezni az oláh hordék gyötrelmeit,

mit ők szidottak a községre. Az oláhok bejövetelkor minden házra ki kellett tűzni a fehér lobogót. Mindjárt az első napokban megtörtént a lakosság lefegyverzése, mindennemű katonai fegyvereket be kellett szolgáltatni. Az ellenség folytonos rablása és requirálása állandó rettegésbe tartotta a lakosságot. Alig volt ház, honnan ne vittek volna el valamit / jószág, gabonaféle /. Sőt az 1919-i nyár folyamán hadszíntér volt a község. Julius 24-én a vörös hadsereg egészen a hármes Körösig szorította vissza az oláhokat és újabb összeütközés községünk alatt is történt. A község déli részén az oláhok helyezkedtek el, északon a Hármes-Körös jobb partján pedig a vörösök, egymástól alig 3 km-nyi távolságra. A lövöldözés délután 4-5 óra körül kezdődött s mintegy 2 óra hosszáig tartott. A megrémült lakosság pincéibe, vagy valami védetebb helyre húzódott, hol a gránátok és egyéb lövedékek ellen, legalább némileg tudtak védekezni. A pergőtűz körülbelül 6 óra után ért véget, minnek eredménye a vörösök teljes visszavonulása lett. Lakosság azonban csak másnap mert előjönni rejtékhelyéről. Községünket szerencsére néhány eltévedt gránáton kívül nem érte, úgy, hogy a harc ráknézve meglehetősen szerencsés kimenetelű volt. A rablás és fosztogatás azonban tovább tartott, sőt még nagyobb mérvű lett. A lakosság csaknem az anyagi végkimerülés szélén állt. Amikor a magyar nemzeti hadsereg előőrsze 1920 március 13-án bevonult Endrődre, egy teljesen kiszármányolt koldus községet talált. Közintézményeink sivár, félig elpusztult állapotban várták a renovációt és újjáépítést. Az ország népének, valamint az endrődieknak is oly súlyos gazdasági helyzetet teremtett a forradalom és az ezt követő oláh megszállás, hogy évek teltek el, míg valami ujításra gondolni lehetett. Súlyosbította a helyzetet Endrődön azon körülmény is, hogy a község érdemes főjegyzője lemondott s a legnehezebb helyzetben az itteni viszonyokban nem ismerős kezek vették át a község igazgatását.

A megyéspüspök 1922-ben nagyváradi kanonokká nevezte ki a község tiszteletben álló, érdemekben gazdag apát-plébánosát, Zelinka JÁNOST, ki 22 évig volt gondos pásztor a az endrődi nyájnak. Buzgó papi élete, áldozatkészsége, megörökítik nevét Endrőd történetében. Utódául a megyéspüspök CSERJUS MIHÁLY volt nemzetgyűlési képviselőt, a dobrecsai „Zita” hádiárvaház agilis igazgatóját nevezte ki a kegyurak bemutatása alapján, ki azóta nagy buzgalommal és kitartással fáradozik a virágzó község fejlődésének előmozdításáért.

A bírói jogot a huszas években valamint a jelen évtized elején TIMÁR IMRE, HUNYA MÁTÉ, KOVÁCS ISTVÁN és KALMÁR IMRE viselték, kiknek működésével a község legnagyobb mértékben meg lehetett elégedve. Mindegyik azon volt, hogy legjobb belátása szerint vezesse a községet s a kulturális fejlődést a legnagyobb mértékben előmozdítsa. Nagy baj azonban, hogy ma már a község két pártra szakadt helyi politika tekintetében, a községi képviselő testületbe hol az egyik, hol a másik párt kerül be többséggel s ilyenkor a nagyobbik párt arra törekszik, hogy a kisebbet teljesen megsemmisítse, ha a községre bármily üdvös javaslattal lép is elő. Ebből a községnek természetesen nagy kára van, mert igen sok hasznos intézkedést azért nem hajtanak végre, mivel azt a másik párt javasolta. Ezen pártoskodás Endrőd lakossainál észrevehető az országos politikában is, így például a képviselőválasztások alkalmával a lakosság nagy része nem arra a jelöltre szavaz, melynek programja az ő meggyőződésével egyezik, hanem arra, akit neki szimpatikusabb emberek léptetnek fel. Pedig a lakosság megtanulhatta értékelni, mit jelent úgy Endrőd népe, mint a község kulturális fejlődésére békességben élni. Megszívlelhetné mindenki azt a híres közmondást, mely már nagyon sokszor bevált: „Concordia res parvae crescunt, discordia maxima dilabuntur.”/ Egyetértés a kis dolgokat is növeli, az egyenetlenség a nagyokat is megbontja /.

A LAKOSSÁG FOGLALKOZÁSA.

Mikor a község 1730-ban újra népesedni kezdett, az évtizedek óta perlagon hagyott, elvedült földeket, egészen újra kellett visszahódítani a földművelés számára. Az első évtizedben a táj nem sokban különbözött a középkortól, eltakintva az erdőség csökkenésétől. Mád és kálka még mindig nagy kiterjedésben borította a sekélyebb helyeket, csak itt-ott bukkantak ki az emelkedettebb részekben szántóföldek és kaszálónak használt földhátak. Így a lakosság a régi foglalkozás folytatására volt utalva és a földművelés még mindig csak másodrangú tényező maradt. Érthető is, hiszen ekkor a népesség még csekély volt, s az utak járhatatlansága miatt a föld termését értékesíteni nem lehetett. Ugyanis a száz év előtti közlekedésünk nem sokkal volt jobb az ezer év előttinél. Az utak rendkívül rosszak, tehát jóformán csak havas télen, vagy száraz nyáron lehetett járni, még így is nagy körülöt kellett tenni az útbasó rétségek, vizek miatt. Hiába termesztettek volna gabonát, nem volt értéke, nem tudták eladni, mert nem jött érte senki és így annyira elhanyagolták, hogy eleinte jóformán még saját szükségükre sem termeltek. Még ekkor is, mint régebben az állattartás volt a lakosság legfőbb megélhetési forrása. A határ tekintélyes része árvizjárta nedves terület, hol kitűnő legelő volt. Így aztán a pusztákon gulyák, ménesek, juhnyájak és kon-dák megszámlálhatatlan sokasága legelhetett. Ezeket bármily rosszak voltak is az utak, könnyen lehetett terelni akár merre. A legelőn jól meghízott marhákat a marhakereskedők, vagy tőzsének elhajtották egészen Nürnbergig is: tehát ekkoriban a lakosság ingó vagyona csupán a jószág volt. Azonban nem sokáig maradt így, mert a hirtelen növekvő község lakossága csakhamar belátja, hogy termesztenie kell, ha többet nem is, de annyit, hogy a saját szükségletét kielégítse. A jövedelmező állattenyésztést azonban nem akarták abbahagyni, már pedig mindkettő folytatására a lakosságban amúgyis rohamosan emelkedő községnek határai, szűknek bizonyultak. Ezért folyamodnak az endrődiek báró HARUCKEN JÁNOS GYÖRGYHÖZ, a község akkori földesurához, hogy a körülötte lévő elpusztult falvak egy részét engedje át nekik

használat végett. Kérésüknek a földesúr eleget is tesz s így kapja meg Endrőd a község megalakulása után mindjárt Tölgy-pusztát és Nyárszeg nagyobb részét, továbbá 1751-ben Kis-Kondorost és Décs egy részét. Csajtnak Endrődhöz való csatolása csak jóval később, 1854-ben történik meg. A pusztákat eleinte görög, bolgár és örmény kereskedők használták, kiket lassan-lassan, a dolgozni nagyon szűnő endrődiek szorítottak ki. Az elsőhelyen említett puszták után a lakosság foglalkozása némileg a földművelésre terelődik, legalább annyit természetnek, mivel a szükségleteiket kielégítik. Még a község megalakulásakor és az utána következő néhány évtizedben alig műveltek néhány holdat, addig már 1773-ban 26093 kat. hold földből 2963-at használtak szántás alá. Ekkoriban azonban még csak a község külső magasabb részét veszik művelés alá s a távoli nagyobb részt, legelőnek hagyják. Ettől kezdve azonban azt tapasztaljuk, hogy a művelés alá vett területek száma mindinkább szaporodik. A XIX. század elején a községtől 10-12 km-re, sőt az ennél távolabb eső részt is kezdik szántás alá fogni, mivel kezdetét veszti a tanyai település is, amely azonban teljes kifejlődésében csak a múlt század közepén mutatkozik.

A gabonatermelés nagyobb mérvű lesz a XIX. század második felében, mikor megalakulnak az első vasutak, majd a hajózhatóvá tett Körösön a gabonaszállításnak tág tér nyílt. Így egyszerre ki volt küszöbölve a legnagyobb nehézség, a természeti szállítás. Most már a gabona is megtette azt az utat a külföldi fogyasztáshoz, mit eddig a marha megtett s így mindenki lázas törekvénységgel vetette magát a földművelésre és az intenzívebb módon való gabonatermesztésre.

A múlt század derekán megindult s ügylátszik szokatlan nagy haszonnal járó gabonatermelés arra ösztökölte az endrődi gazdákat, hogy minél többet termeljenek. Mivel a trágyázás ismeretlen dolog volt, hiszen a trágyát feltűzelték, sőt tüzelik még ma is, a többtermelésnek csak az az egyszerű módja maradt hátra, hogy minél több területet fogjanak elke alá. Az alacsonyabb, bővebb esőzések idején víz alá került területek megmentését az árvízmentesítő társulatok vették kezükbe, kiknek sikerült is ezen vidéket a víztől megszabadítani. Így aztán megtörtént az a csoda, mire az előtt nem igen mertek gondolni, hogy a legelőik, valamint a századok, sőt ezredek óta víz alatt álló területek is, elke alá kerülhettek.

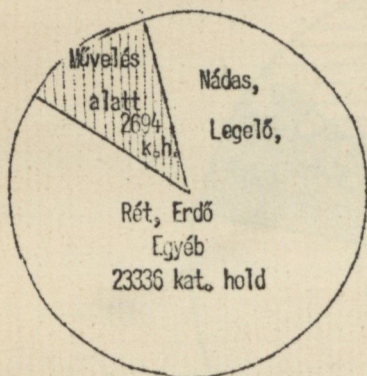
* Karácsonyi J.: Békés vármegye tört. II. k. 96 l.

Eképen szabadult meg a víztől és lett művelhetővé községünkben Nagylapos, Csejt és a dőcsi földek egy része. Mivel pedig ezen területek a községtől távolabb estek s így a műveléssel való járás-kelés sok időt elvett, a gazda úgy segített az állapoton, hogy a gazdasági munkák évadára kiköltözött földjére és ott valami kisebbszerű hajlékot emelt a maga és jószágá számára, ami a tanyarendszer kialakulását vonta maga után. Ettől kezdve szántóföldekké alakultak a régi legelők, miket a gazda, valamint tanyáját, karcsú akácfaikkal ültette körül úgy, hogy az egykor unalmas, fátlan síkság ma már inkább szép kerthez hasonlít. A délibáb a csikósokkal, gulyásokkal együtt eltűnt, arany kalászosokat és öles tengeri szálakat ringat ott az esti szél. 1852-ben már 8570 holdat szántanak a 26245 kat. holdból. / L...a művelés alá vett területeket. /

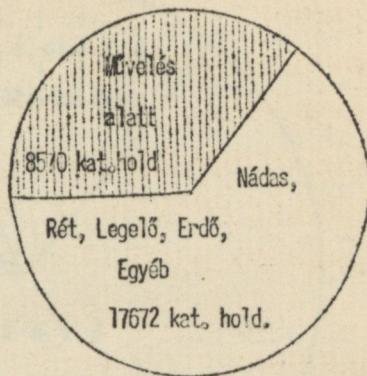
Amint látjuk, a táj arculatában lényeges változás jött létre, nagyobb különbség abban van, hogy a szántó föld területe különösen 1852-től a legelő rovására hatalmasan kiterjedt, míg az állat, kiváltképpen pedig a juhállomány, lényegesen csökkent, ami kizárólag a földművelés nagy térhódításának köszönhető. Vidékünkön a gabonafélék közül kizárólag búzát, árpat és jelentékeny kevés takarmánynövényt / lucerna, lóhere / termelnek. A kukorica intenzívebben való termesztése csak később / 1890 körül / kezdődik, mikor is a rendkívül jól jövedelmező sertéshizlalás általánossá vált. A termesztett növények száma és mennyisége a múlt században folyton növekedett, mely téren Szarvas nagy nemzetgazdászának TESSEDIK SÁMUEL evangélikus papnak van nagy szerepe. Ő ugyanis a földművelés előmozdítására és az okoskerü gazdálkodás elterjesztésére a földesúrtól kapott szikes földön 1780-ban gazdasági iskolát létesített, gazdasági eszközöket szerzett és négy osztályon keresztül a gazdálkodás minden ágára / szántás, faoltás, állattenyésztés, méhészet / maga tanította tanítványait. Kísérletezése rámutatott, melyek azok az eddig nem termesztett növények, melyek szűk tájunkon belül termesztethetők. Az intézet 1806-ban szűnt meg. Kizárólag az ő érdeme, hogy megindult a nagyjelentőségű lóhere és lucerna termesztése, ő hozta be továbbá a tájunkra annyira jellemző akácfaát, amelynek jelentőségét és fontosságát csakhamar felismerték ugyanarra, hogy ma már alig lehet találni egy-egy tanyát, melynek környéke sűrűn be van tele ültetve.

Művelés alatt álló területek növekedése. /1773, 1852, 1895, 1933./

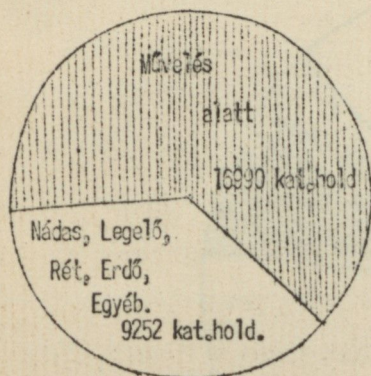
1773 év

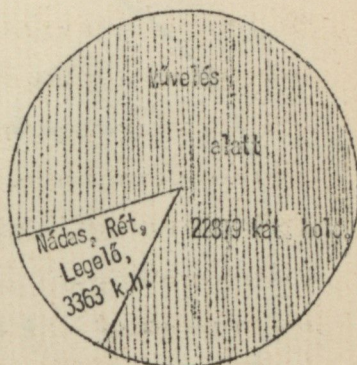
1852 év

1895 év

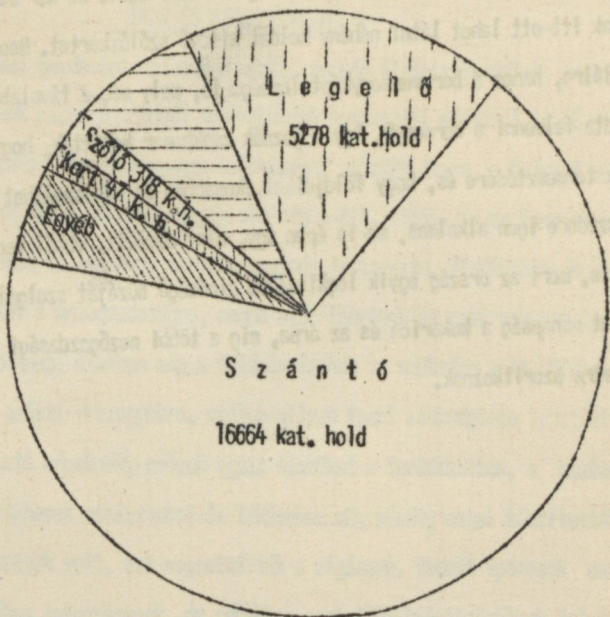

1933 év

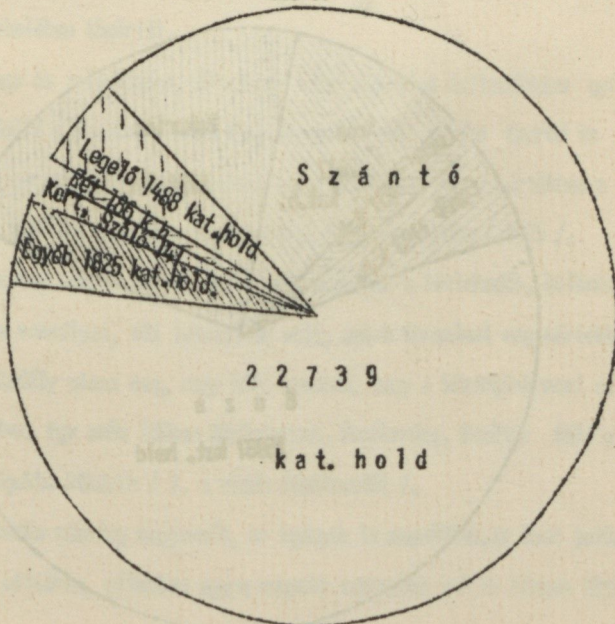

Gazdasági területek művelési ágak szerint./1895-1930./

1895 év

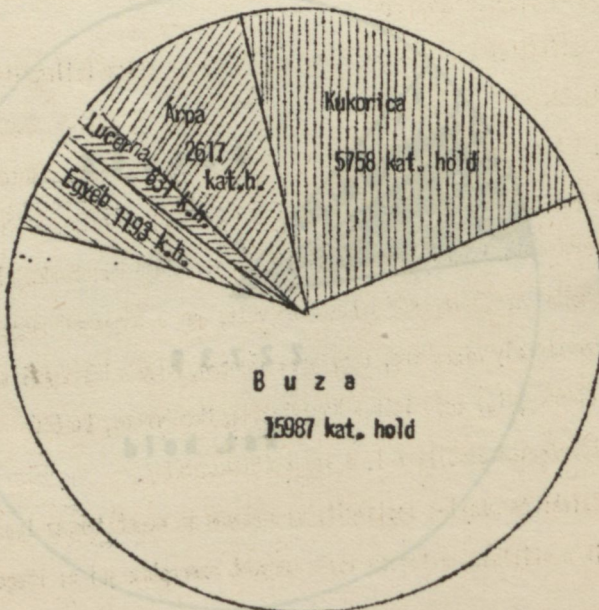

1930 év

Endrőd lakossai szőlőműveléssel is foglalkoztak, mi kitűnik abból is, hogy a 48-as szabadságharc katonáinak küldött élelmek között bor is szerepel. Különösen a múlt században űzték nagy előszeretettel ezen foglalkozási ágat. Ma már annyira elhanyagolták, hogy csak itt-ott lehet látni néhány holdat kitévő szőlőskertet. Nemcsak a filoxera ítélte őket halálra, hanem a bor versenyképtelensége is, mely még a távolabbról hozott borokkal sem tudta felvenni a versenyt, így a gazdák csakhamar belátták, hogy vidékünk nem alkalmas ennek termesztésére és, hogy földjeiket okosabban is kihasználhatják. Mivel vidékünk búzatermesztésre igen alkalmas, ma is épen úgy, mint ezelőtt, ebből természetesen legtöbbet, érthető is, mert az ország egyik legkiválóbb minőségű búzáját szolgáltatják. Mellette számításta jöhet manapság a kukorica és az árpa, míg a többi mezőgazdasági termények csak kisebb területre szorítkoznak.

Termesztett növények 1933-ban kat. hold szerint.

IPAR ÉS KERESKEDELEM.

A község mai gazdasági életében eddig csupán élelmiszerigénylet megszerzéséről szólhatunk. Beszélhetünk azonban egyéb szükségletek beszerzési módjáról is. Ezen a téren is épenúgy, mint a gazdálkodásnál lényeges különbséget veszünk észre, a helyzet más volt eleinte és más később. A XVIII. század elején sőt még a XIX. elején is az ipar az autarchiához igazodott, sokféleség és nem nagy termésmennyiség jellemezte. Vidékünkön, hol a természet maga utalta a népet a mezőgazdaságra, maguk azon iparágak is csak nehezen tudtak kifejlődni, melyekre a mindennapi életben még a földművelésnek is szüksége volt. Hiszen ha visszagondolunk a 200 év előtti viszonyokra, vajjon milyen ipari szükségletek lehettek azoknak a pásztor, állattenyésztő népeknek, melyek egész életüket a természetben, a szabadban töltötték el. 1750-ben a lakosok ruházatukat és lakásukat még mindig maguk készítették ami kevés vasszerszámmra szükségük volt, azt megcsinálták a cigányok. Tanult iparosok csak a múlt század második negyedében jelentkeznek, de céhekben csak 1858-ban tömörülnek. Valamivel később felépül az ipartház is, mely 1896-ban ipartestületté alakult át s azóta a mindinkább szaporodó iparosokat kebelében tömöríti.

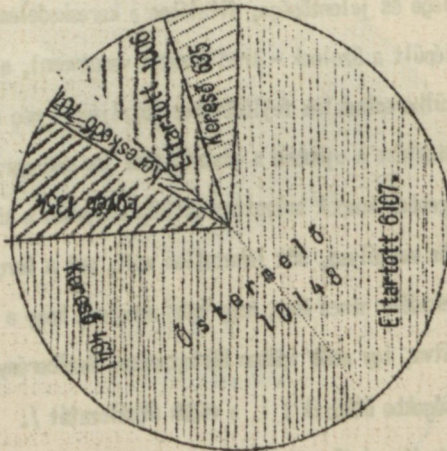
Az ipar jellege és jelentősége, általában a kereskedelem fellendülése gyökeresen megváltozott, mióta kiépült a Szolnok - Arad közötti vasútvonal, melybe Endrőd is könnyen bekapcsolódhatott. A külkereskedelem fejlődéséhez hozzájárult még nagy mértékben a műutak kiépítése, a Körös áthidalása s utjabban a vásártartási jog megszerzése / 1925 /.

A hidakat régebben kompok helyettesítették, melyeken a közlekedés, különösen áradások idején, meglehetősen veszélyes, sőt lehetetlen volt, ami a forgalmat nagymértékben akadályozta. Ha már ezen akadály nincs meg, nagy hiba azonban, hogy a községünk most sincs műutakkal kellőképpen ellátva, így ezekben időkben Köröstarcsa, Mezőberény, Mezőtúr felé a közlekedés meglehetősen nehézségekbe ütközik / 1. a vidék úthálózatát /.

Amint a közlekedés némileg megjavult, az igények is megnöttek, az ipar jellege már csak részben igazodik a állítóhoz, ellenben egyre nagyobb szerephez jut az idegen tájhoz ve-

ló viszony, sok oly iparcikknek a behozatala, amelyhez azelőtt helyben termelt a nyersanyag. Gyárszerű iparvállalatok közül csupán azok fejlődtek, amelyek helyben, vagy a környéken nagy fogyasztóközönségre számítanak és amelyeknek nyersanyagai is itt megszerezhetők. Mint hogy itt a gabona az uralkodó termény és ez nagy fogyasztó közönségre is számíthatott, községünkben először a malomipar fejlődhetett gyárszerűvé, utána számításba jöhetnek még ugyanezen az alapon a cserép és téglagyárak. A malmok eleinte kizárólag szél- és vizimalmok voltak, csak a jelen század elején lett általánossá a gőzmalom létesítése. Ma 4 gőz és egy szélmalom látja el a lakosság szükségletét. A kisipar minden ága virágzik községünkben, hiszen ennél nem kell ragaszkodni a nyersanyag helybeli beszerzéséhez, ennek sokoldalúsága és mérete inkább a fogyasztóközönség létszámától és ennek igényétől függ. Ez így van különösen mióta a nyersanyag importálása és terjedelme a lakosság számával együtt nő s ezt a párhuzamos növekedést legföljebb a község gazdasági körzetének szintén változó iparcikk-szükséglete befolyásolja. Az iparosok száma különösen negyven év óta mutat nagy növekedést. A lakosságnak körülbelül 15 %-a foglalkozik iparral és kereskedelemmel, 75 %-a őstermeléssel és 10 %-a egyébvel.

A község lakossága foglalkozás szerint. / 1920-as adat./

A LAKOSSÁG ÉPÍTKEZÉSE ÉS ÉLETMÓDJA.

A község fejlődésére különösen a lakosság építkezése volt döntő hatással. Az építkezés módja eleinte a szomszédos községek építkezéséhez volt hasonló. Az emberek legrégebbi s legprimitívabb hátléka a padlástalan földház, amit bogárhátfalakkal a föld felől gáncsokkal, a végén tenyérnyi ablakkal. Teteje kívül-belül tapasztott, kővel belül tapasztották, akkor a tetejére földet hánytak. Kis pitvarból és szobából állott, grádicsen mentek beles. Ugyanakkor a földszintre is építettek házakat, de ezek igen alacsonyok és kicsik voltak; ezek az úgynevezett patics házak. Ennél a ház falát előbb sövényről fonták be, majd kívül-belül vakolással bemázolták. Az építkezés anyaga hajdan a határban található használatlan szikesföld, mely száraz nyáron vottakodott a kővel is, továbbá a rétet szolgáltatva nád és fűzfa, mi szintén bőven állott a lakosság rendelkezésére.

Amint a jólét emelkedik, az emberek igyekeznek minél szebb lakást építeni, már az 1770-es évek elején találkozunk vertfalú, vagy fecskerakású, tehát sárból való házakkal, mely építkezési mód még a közelmúltban is divatban volt. A sarat vagy tisztán, vagy törekel, polyvával használták fel. A vertfal rendszeren járattal készül, amikor egyszerűen két deszka közé verik le a földet és fokról fokra egy-egy deszka szélességben haladnak előre. Az ilyen házak építését nem lehet abbahagyni, mert a sár kiszárad és nem fogja meg a következő réteget. A vertfalú házaknak eleinte nem építettek alapot csak jóval később, mikor a vályoggal való építkezés divatba jött. Az ajtó helyén azonban ekkor sem ástak alapot, az ablak helyét pedig már közé tett deszkákkal jelölték meg. Mikor az egész ház készen van s a fedelet is ráhúzták, akkor vágják ki az ablakot s állították be az ajtó felső gerendáját, ami természetesen alacsonyabban van a fal felső szélénél. Az építkezés fejlődése tekintetében haladást mutat a vályoggal való építkezés. Ez már semmiben sem különbözik a téglával való építkezéstől. Tisztán vályogból épített ház manapság azonban nem gyakori, mert rendszeren téglával vagyítik olyanformán, hogy az alap tiszta téglá s a fala egy sor vályog, egy sor téglá. Az ilyen házakat nem sárral, hanem malterrel vakolják s úgy szerepel mint

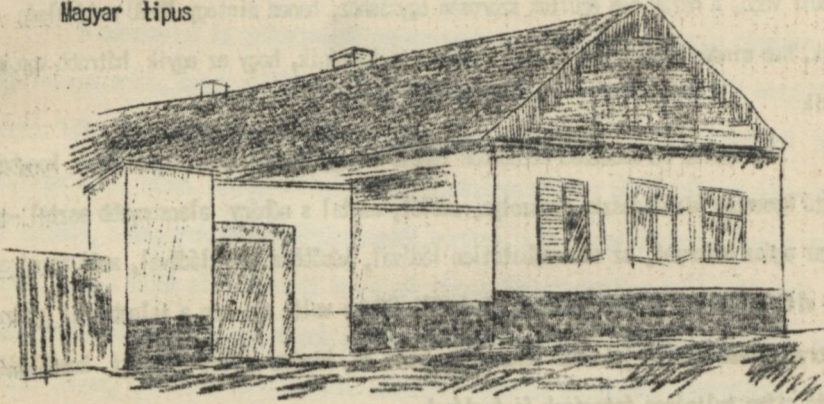
tégla épület,holott annál lényegesen olcsóbb. A tetőzet leginkább nádból készült, hiszen a nádban gazdag rétségek bőséges anyagot szolgáltatnak ezen célra. Máskülönb is a nádtető télen melegebb, nyáron hűvösebbet tart, ez is hozzájárult, hogy a házakat a múlt század utolsó negyedéig mind nád fedte. Cseréptetejű házak csak a közel múltban láttak általánossá. Régebben a nádfedelel házak mellett még egy másik fedésmód is divatban volt a szegényebbek között, ez a kóróval, vagy gazzal való fedés, ilyen azonban ma már csak elvétve találunk. A nádfedelel házak rendszeren náddal és léccel vannak beszegve, ritkábban vesszővel, még ritkábban szegetlenül maradnak. Ujabbán azonban zsindellyel és cseréppel is fedik. Endrődön ma 3118 ház van, melyből csak 64 tiszta téglá a többi vályog és vertfalú. Tetőzetre nézve 1887 cserép, 1231 nád, 2200 és zsindelyfedelű.

A régi építkezéseknél a házak két- vagy három beosztásúak. Csakhogy a három beosztású gazdagabb házak nem két szobát és egy pitvart foglaltak magukban, hanem a pitvartól az udvar felé eső ugynevezett kis ház kamrául szolgált. Emellett bizonyít az is, hogy még ma is megtaláljuk ezt a beosztást. A szegényebb, kétfősbeosztású házak lakói úgy segítettek magukon, hogy a pitvar belső részét vékony nádfallal elkerítették és ezt használták kamrának. Mikor aztán a földművelés fejlődése folytán a lakosság mindinkább gazdagodott, az igények is kezdtek nőni. A régi kamrák a kisház elnevezéssel a család állandó tartózkodási helyének alakították át, a régi lakószobát pedig tisztaház-nagyház elnevezéssel csak a kedvesebb vendégek fogadására nyitották meg. A fejlődés azonban ezzel nem állt meg, mert az intenzívebb gabonatermelés miatt szükség volt még több épületre, hol a jószág álljon és a termés elhelyezését nyerjen; nagyobbodott tehát a ház, szaporodtak a helységek.

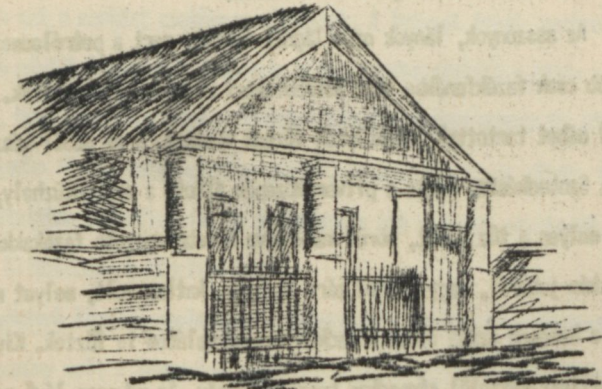
A községben kétféle típusú házat különböztetünk meg, úgy mint magyart és tótot. A magyar házak általános típusa három beosztású, mindig véggel jön ki az uccára, bejárata soha sincs az eresz alatt, hanem mindig külön. A régi magyar ház egy ablakkal nyílt az utca felé, két ablakosak csak az utóbbi időben épültek. Jellemző tulajdonsága, hogy látszólag három ablaka van; kettő a szobában egy pedig az eresz alja végén. Ugyanis a befalazott eresz alja alatt ablakot hagynak, melyre aztán salugátort tesznek. Van olyan ház is, melyen nincs ablak az eresz alja alatt, hanem csak a hely van kihagyva és az eresz alja félig be van falazva.

Lényeges eltérést mutat a tót típus. Ennél csak a több ágassal alátámasztott padlás fal jön ki az uccára, míg a ház fala valamivel beljebb marad, mit aztán lécz, illetve drótkerítéssel választanak el az utcától. A tót típusú házak bejárata nem külön van, mint a magyaré, hanem közvetlenül az ereszt alatt.

Magyar típus

Tót típus

Természetesen ma már vannak olyan házak is, melynél a házfal előtt a léckerítés megvan, de az ajtó nincs az ereszt alatt és viszont. Ez már vegyestípusú. A ház végére tett egyetlen ablak nincs mindig a ház közepén, ennek oka abban rejlik, hogy a mestergerendőt tartó ágassza a régi házaknál közepén van s emiatt nem lehet az ablakot középre tenni. Az újabb épületeken azonban már mind közepén van. A házak ablakain régebben kívülről deszkából készült téli ablak is volt, melynek hasznossága mellett nagy hátránya, hogy a szobát teljesen besötétítette.

A község településére jellemző, hogy az uccák sugar egyenesek, nyugat-kelet és észak-déli irányúak, egymást derékszögben metszik. A házak rendszeren nyugat és kelet, illetve délnyugati és északkeleti fekvésűek, minek az az előnye, hogy a gyakran délről és nyugatról jövő zivataroknak nincsennek annyira kitéve, csak a ház hátsó, illetve a kisebbik déli vége. A házak nem épültek szorosan egymáshoz, hanem mintegy 15-20 m távolság van köztük. Nem mindég párhuzamosak, mert gyakran megtörténik, hogy az egyik hátrább van mint a másik.

Az épület berendezése kezdetben lehető legegyszerűbb volt. A szobában konyhából fűthető kemencén kívül deszka nyoszolya, szublót, asztal s néhány alacsonyabb asztal-szék volt az egész bútortzat, az elmaradhatatlan ládával, később a komótládával, amit az új asszony vitt a házhoz. A szoba csaknem mindenütt földes volt, ami még a jelenben is gyakori, a bútortzat semmi népies jellemző vonást nem árult el, kivéve a fent említett komótládákon látható cifra tulipános faragások és festések.

Az asszonyok, lányok napvilágnál fontak, mert a petróleumot még nem ismerték, legfeljebb csak fazékfenéke telt zsírbatekert ronggyal pislákoztak. Esetleg jobbmódú helyen, hol méhet tartottak, sonkolyból főztek viasszt, s az abból készült gyertyával világítottak. Szabadkémény alatt a pitvar közepén állott a szabad tűzhely, 70-80 cm magas sáralkotmány, melyen a tűz égett, körül van rakva kisebb-nagyobb fazekakkal. A kemence szája előtt a padkán jobbról, vagy balról zárt tűzhely, katlan volt, melyet mosáskor használtak. Egyébként a kemence szája előtt a padkán vas-háromlábos is főztek. Kívül a tornácra a pitvarajtó mellett kétfelől sárpadka: beszélgetőhely. Az udvaron lévő melléképületek meglehetősen összevisszaságban voltak, sőt vannak is, a kamra egyszer a ház végén, máskor a pitvarral szemben foglal helyet. A házból 50-50 lépésnyire található föld-olaj, vagy istálló, tehén és más jószágok részére, mely azonban rendszeresen csak gazdagabb családoknál fordul elő. A kocsiszín sokszor az udvar közepén áll. Az istálló padlásán a gazdasági eszközök és a házban lévő állatállománynak feltétlen szükséges takarmány van elhelyezve. A háztelkek meglehetősen nagyok, mi érthető is, hiszen a lakosság túlnyomó részben mezőgazdasággal foglalkozik s így feltétlen szükség van nagy gazdasági udvarra. Az udvar rendszeren két részre

van osztva, az első részt / első udvar / veteményes és virágoskerttől használják, míg a második részt / hátsóudvar /, a gazdasági eszközök elhelyezésére és a háznál tartott baromfiak nevelésére. A telket eleinte csak körülárkolták, majd később náddal és sövényrel kerítették körül, ezek oly erősek voltak, hogy még a bika sem tudta kitörni. A deszkából és kőből készült kerítések csak a múlt század közepén lettek általánosak.

A népviselet is gyökeres változáson ment át. A lakosság ruházata régebben a lehető legegyszerűbb, maguk szőtté-fonó vászoning, gatyá, nadrág és csopüből készült zsák-nadrág. Télen fehér ködmön és aprófürtű guba, a gazdagabbaknak fellete posztóból készült vasárnapi ruha. Télen, nyáron csizmában jártak. Nyáron a tótok pörge kalapot, télen báránybőr kucsmát, a magyarok karimánélküli sapkát hordtak, s mit nagy hidegben úgy a szemükre húztak, hogy a fülük alig látszott ki. A nők vászon festett kabátot, bekecsot, bajkát és karnavász ruhát viseltek. A tót nőknek jellemző ruházatuk volt, a színes bő-szoknya, melyből sokszor tizet, tizenötöt is felvettek. Lábbeliül rendszeren a cipellőt használták, régebben csizmát is hordtak, de ezt a szokást csakhamar elhagyták. A lányok fején csokrok és párták voltak divatban. A párták lassacskán eltűntek, a haj copfba alakult, fejükön a legújabb időig kendőt hordtak, úgy kötve meg, hogy a homlokra kissé árnyékot vessen. Ha már kezdők ezt elhanyagolni s hajdon fővel, vagy kalapban járnak. Gyakran hordanak fűzőt, hogy csinosaknak látszanak. Általában a férfiak is, de különösen a nők szépek mondhatók s jelenleg teljesen a modern öltözködésnek hódoltak be.

A régebbi szokások közül megemlíthető a halotttitor tartása és a keresztelő lakoma, de legnagyobb esemény volt a lakodalom, amit még most is tartanak esküvő után. A lakosság egyszerű, puritán, józangondolkodású, Istent féltő, erkölcsös nép. Nagyjából szociális érzelmeik, de akad egy pár túlságosan szabadgondolkodású is.

A LAKOSSÁG MŰVELTSÉGE ÉS SZAFORODÁSA.

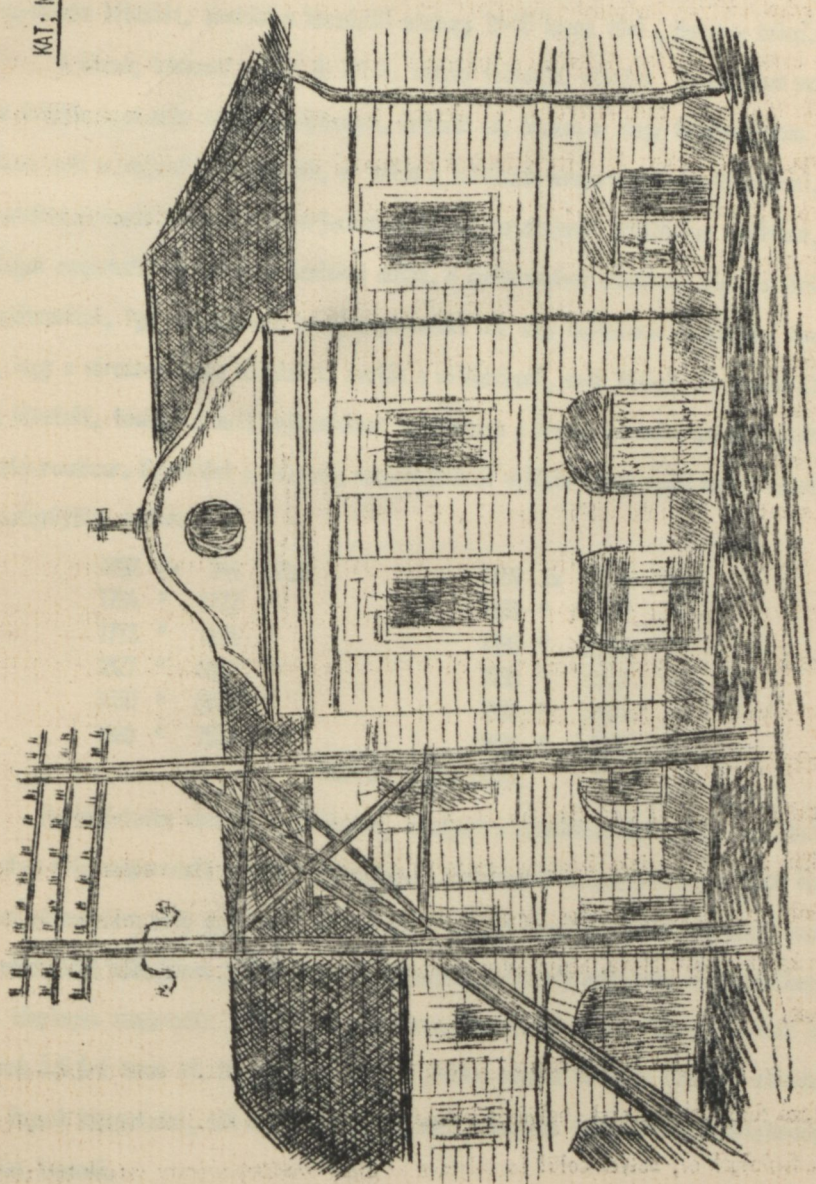
Endrőd lakosságának az általános műveltsége úgy a XVIII., mint a XIX. század első felében igen alacsony fokon állott. Ha a község történetét figyelemmel olvasgatjuk, észrevehetjük, hogy jóideig csupán pap és tanító volt itt tanult ember. Annnyit azonban mondhatunk, hogy bármilyen elzártság helyen is volt Endrőd, kulturális téren nem történt nagyobb

lasztás, mint a megye más községeiben, sőt nem egy-két mezővárosában. A műveltség lassú, de fokozatos emelkedése azonban ezek szorgalmas és kitartó munkálkodása következtében, továbbá az iskolák szaporításával mégis megtörtént. Hatalmas fejlődést mutat úgy közgazdasági, mint kulturális téren, különösen az utolsó évtized, mióta a zseniális tehetségű szervező és folyton a község javán dolgozó CSERNUS MIHÁLY apátlébános vezeti a hitközséget. Tizenkét új tanerő beállítása, tizenöt új tanterem s egész csomó tanítói lakás építése, polgári iskola létesítése, mind kizárólag az ő érdeme, mik igen magas színvonalra emelték az endrődi tanulmányi viszonyokat. Az ő fáradozásának köszönhető továbbá, hogy 1930-ban felépült községünk első emeletes palotája a „Katholikus Népház”, mely kulturális téren Endrőd lakossáinak nagy előnyére szolgál.

Az általános műveltség legáltalánosabb fokmérője, az irmi olvasni tudás tekintetében, ma már igen nagy javulás mutatkozik. Az analfabéták száma azonban a többi szomszédos községekhez viszonyítva még mindig nagy, 1386, ami nem is csoda, hiszen Endrőd lakosságának 2/3-a / 8410 / tanyán / L.A lakosság elosztása Endrőd területén. Térkép./lakik, hol az oktatás a legujabb időkig igen el volt hanyagolva. A tankötelesek nem igen látogatták az iskolát, ha volt is tanítás, az sem folyt rendszeren. Mikor a tanyai iskola növendéke kikerült az iskolából / illetve nagy része nem is járt / örökre búcsút mondott a kultúrának, hacsak még a katonaságnál nem ragadt rá valami. Kikerült a társadalmi egyetértésből, jobbanmondva bele sem került. Hiányzott belőle az a tudat, hogy nemcsak ő érte van az emberi közösség, hanem ő is a közösségért van. Tanyája szűk látókörén túl nem látott, csak a maga kicsinyes dolgaival törődött. Nem úgy van azonban már manapság, mióta felépültek az új iskolák, ma a tanyai iskolákban is rendszeres tanítás folyik, a tanulók rendszeren látogatják az iskola padjait és örömdetes tényként állapíthatjuk meg, hogy a tankötelesek közül nem igen kerül ki analfabéte. Napjainkban 30 tanerő oktatja és neveli az endrődi iskolaköteleseket.

Községünk képe a régihez képest teljesen megváltozott. A múlt század elején díszes földházak eltűntek, helyüket erősebb vályug, gyakran kőből és téglából épített házak foglalják el, melyek belül is teljesen az újabb szokások szerint vannak berendezve. A

KAT. NÉPHÁZ

mult esztendőben történt DAIKEL SÁNDOR, Békés vármegye nagyhirű alispánjának jóindulatából a közutak kiépítése, továbbá a villanyvilágítás, betonutak építése, vásártartás megszervezése, mik a község gazdasági életének rohamos haladását jelentik. Legújabbban új telepek vannak alakulásban, ezek közül különösen említésre méltó, mely a község közvetlen közelében a tanító-földön létesült, továbbá a községtől mintegy 15-20 km-re lévő „Hunya - telep”.

A község lakossai a XVII és XVIII. század folyamán, részint természetes szaporodás folytán igen szép fejlődést mutatott. Érthető is, hiszen a nagy földterületen lehetséges volt a vagyoni megizmosodás, mi aztán a lélekszám szaporulatát hozta magával, mióta azonban a használható föld kiterjedésének és megszerzésének lehetősége csökkent, a tényleges szaporodás is kisebb százalékot mutat. A csökkenéshez ezenkívül még más okok is közrejátszottak, így nevezetesen: az elszegényedett nép vagy külföldre vándorolt / Amerikára /, vagy a városcentumba költözött, azután a világháború, mely tőlünk is számos áldozatot követelt, továbbá a mult évtizedekhez viszonyítva a kevés gyermekszaporulat csaknem az egyke rendszer. Egyébként a lakosság szaporodásáról világos képet nyújtanak a következő összegyűjtött adatok:

1732 év	244	lélek	1869 év	8714	lélek
1764 "	1222	"	1880 "	9372	"
1773 "	1655	"	1890 "	10898	"
1827 "	6510	"	1900 "	11850	"
1850 "	6874	"	1910 "	13505	"
1860 "	7519	"	1920 "	13850	"

1930 év 13928 lélek.

Ha tekintetbe vesszük a táblázatot, mindjárt a szemünkbe tűnik, hogy az utolsó évtizedben alig szaporodott a község lakossága. A természetes szaporodás még a többi községekhez viszonyítva elég nagy, mert a lakosság 174.2 %-t teszi ki. /1960/ De ezzel szemben a vándorlási különbözet /-1890 /, és a halálozások száma oly nagy, hogy alig mutatkozik valami tényleges szaporodás. 1920-30-ig a tényleges szaporulat csupán 78, mely az össz lakosságnak 0.5 %-t teszi ki. De reméljük, hogy a jövőben ezen a téren is hatalmas előreladást fogunk tapasztalni, kik úgy a községnek, mint a hazának lelkes, szorgos, kötelességtudó fiai lesznek.

Vallás tekintetében a község meglehetősen egyöntetű, mert a lakosságnak 95 %-a a katolikus és csak 5 %-a másvallású. Nemzetiséget véve alapul, még kedvezőbb számot kapunk, mert a lakosságnak csak 0.4 %-a más nemzetiségű.

A lakosság megoszlása Endrőd területén nemzetiség és vallás szerint 1930-ban:

Magyar: 13876; német: 8, tót: 38, egyéb: 6, összesen: 13928.

Katolikus: 13268, ref.: 500, ág.h.av:77, izr.: 80, egyéb 3, összesen:13928.

Az endrődi nemzet- és országyűlés képviselők 1848-tól.

1848-49 Omaszta Zsigmond,	1892-1901 Barabás Béla,
1861-69 Trefort Ágost,	1901-1904 Fábri Károly,
1869-75 Erdődi Frigyes,	1904-1910 Zsilinszky Endre,
1875-81 Zsilinszky Mihály,	1910-1912 Kovács Gyula,
1881-92 Hótsi Pál,	1912-1918 br. Perényi Zsigmond,

1922- napjainkig Dr. Zsóke Antal.

FORRÁSMUNKÁINK.

- 1./ BANNER JÁNOS: Adatok Békés vm. település földrajzához, Föld és Ember 1922.
/ közlemény /
- 2./ Békésmegyei levéltár
- 3./ Endrődi plébániai irattár.
- 4./ Endrődi községi levéltár.
- 5./ Dr GAÁL JENŐ: Békés vm. monográfiája./ Budapest 1891./
- 6./ HAJNÁ L. JÓZS: Békés m. hajdan./ Pest. 1970. 1. k. 327 1./
- 7./ KARÁCSONYI JÁNOS: Békés vm. története 1. 11. k./ Gyula 1896, 526, 352 1./
- 8./ Krecsmárk Endre: Ásatások a szappanosi őstelep környékén./ Szarvas 1915-70 1./
- 9./ LUDVIG HAAK: Diplomatarium Békésiense / Pest 1870 11. k. 250 1./
- 10./ Dr NEUMANN JENŐ: Szarvas nagyközség története / Szarvas 1922. 328 1./
- 11./ OLÁH GYÖRGY: Békés vm. a szabadságharc alatt 11. k./ Gyula 1892. 556 1./
- 12./ ORTVAY: Magyarország vízrajza Budapest, 1882.
- 13./ Ifj. PALUGYAI IMRE: Békés, Csanád, Csongrád, Hont megyék leírása./ Pest 1852-55./
- 14./ VELICS: Török deffterek fordítása / Budapest 1886./
- 15./ 1890, 1909, 1910, 1920, 1930-as statisztikai közlemények.
- 16./ MENDŐL TIBOR: Szarvas földrajza / Debrecen 1929./
- 17./ Budapesti szemle.
- 18./ Évkönyv 1878.

TARTALOMJEGYZÉK:

Bevezetés.....	3 oldal
Endrőd vidéke a község megalakulása előtt.....	3-9 "
A gyulai uradalom keletkezése, legrégibb birtokosai, nagysága	9-11 "
A gyulai uradalom birtokviszonya. /1552-1720./.....	11-13 "
I. Endrőd megalakulása.....	13-19 "
a. Lakosság száma és foglalkozása.....	16-19 "
II. Endrőd megalakulása.....	19-22 "
Haruckern megkapja a gyulai uradalmat.....	22-26 "
<u>A mai Endrőd története.....</u>	26-78 "
A község megalakulása és ez első negyvenév eseményei.....	26-33 "
A község kulturális fejlődése./1772-1816 ig/.....	33-41 "
Endrőd Krisztfalucy és Lábás plébánosok idejében/1816-1848-ig/	41-45 "
A jobbágytság felszabadulása.....	45-46 "
Endrőd a szabadságharc alatt.....	46-52 "
Endrőd Schieffner plébános idején.....	52-58 "
Az újabb idők története 1889-1934.....	58-63 "
A lakosság foglalkozása.....	64-68 "
Ipar és kereskedelem.....	69-70 "
A lakosság építkezése és életmódja.....	71-75 "
A lakosság életmódja és szaporodása.....	75-78 "
Forrásmunkák....	78-80 "

ÉLETRAJZ.

1909 évi július hó 1-én születtem Endrődön. / Békés vm./ Elemi iskoláimat az endrődi rom. kat. népiskolában végeztem. A középiskolai tanulmányaimat a mezőtúri ref., a debreceni piarista, kecskeméti piarista és a szarvasi ág.hít. ev. gimnáziumokban végeztem. Érettségi vizsgálatot Szarvason tettem 1929-ben. Ugyan ezen év szeptemberében a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészeti Karára iratkoztam be. Mint történelm- földrajzszakos tanárjelölt 1931. októberében tanári alapvizsgát 1933. novemberében pedig tanári szakvizsgát tettem. Az 1933/34 tanév második felében gyakorlati képzés végett a szegedi Klauzál Gábor reálgimnáziumhoz kaptam beosztást.

Hibajegyzék:

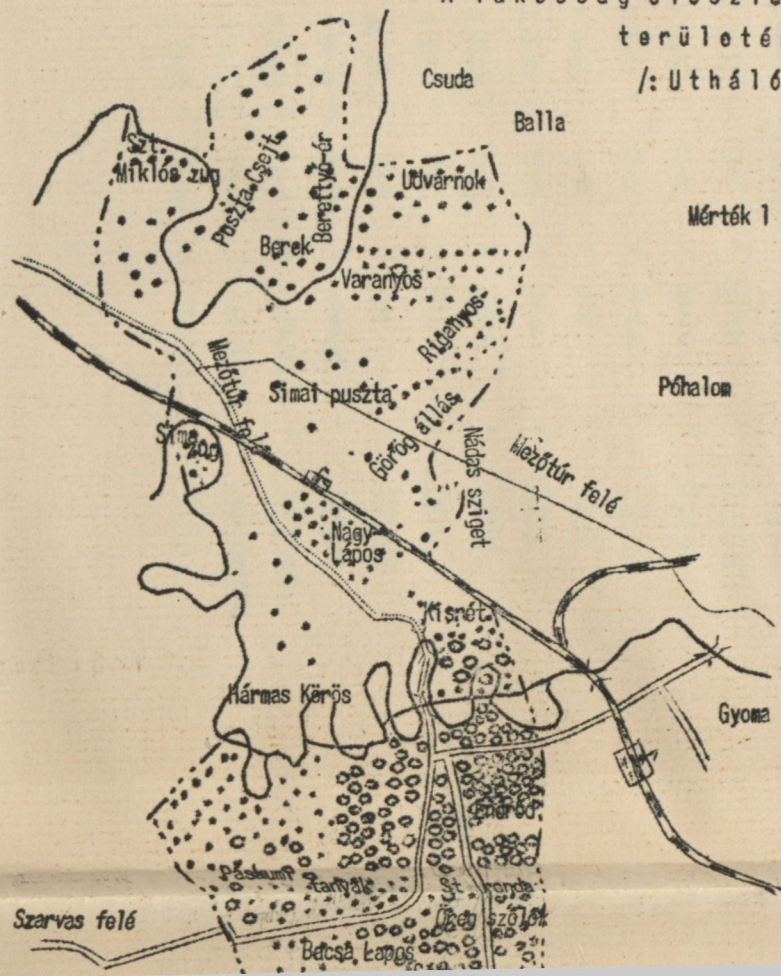
A 6-ik oldalon 10-ik sorban beszerezzék helyett be ne szerezzék.

A 7-ik	"	24-ik	"	fia	"	<u>fiai.</u>
A 7-ik	"	26-ik	"	levezetésében	"	<u>leveretésében.</u>
A 8-ik	"	11-ik	"	földhányások	"	<u>földhányás.</u>
A 9-ik	"	a címzésben		lrodalom	"	<u>Uradalom.</u>
A 12-ik	"	7-ik	"	keresz	"	<u>keresztöny.</u>
A 15-ik	"	27-ik	"	Mokmed	"	<u>Mekmed.</u>
A 16-ik	"	17-ik	"	tireszti	"	<u>tridenti.</u>
A 18-ik	"	7-ik	"	pont	"	<u>vessző.</u>
A 24-ik	"	15-ik	"	Kaina	"	<u>Kaina.</u>
A 26-ik	"	25-ik	"	Zsábok	"	<u>Zsábok.</u>
A 32-ik	"	25-ik	"	Bóró	"	<u>Péror.</u>
Az 59-ik	"	19-ik	"	szar	"	<u>hatóság.</u>
A 64-ik	"	19-ik	"	növekvő	"	<u>növekvő.</u>
A 69-ik	"	2-ik	"	szólhatunk	"	<u>szóltunk.</u>
A 69-ik	"	8-ik	"	szükséglete	"	<u>szükségletük.</u>
A 77-ik	"	25-ik	"	174,2 %	"	<u>14,2 %.</u>

A lakosság eloszlása Endrőd
területén

/: Uthálózáttal: /

Mérték 1 : 144000

A lakosság eloszlása Endrőn területén

vallás szerint

Mérték 1: 144000

Jellemagyarázat

	1000 lélek
	50 "
	10 "
	1 "
	50 "
	10 "
	1 "

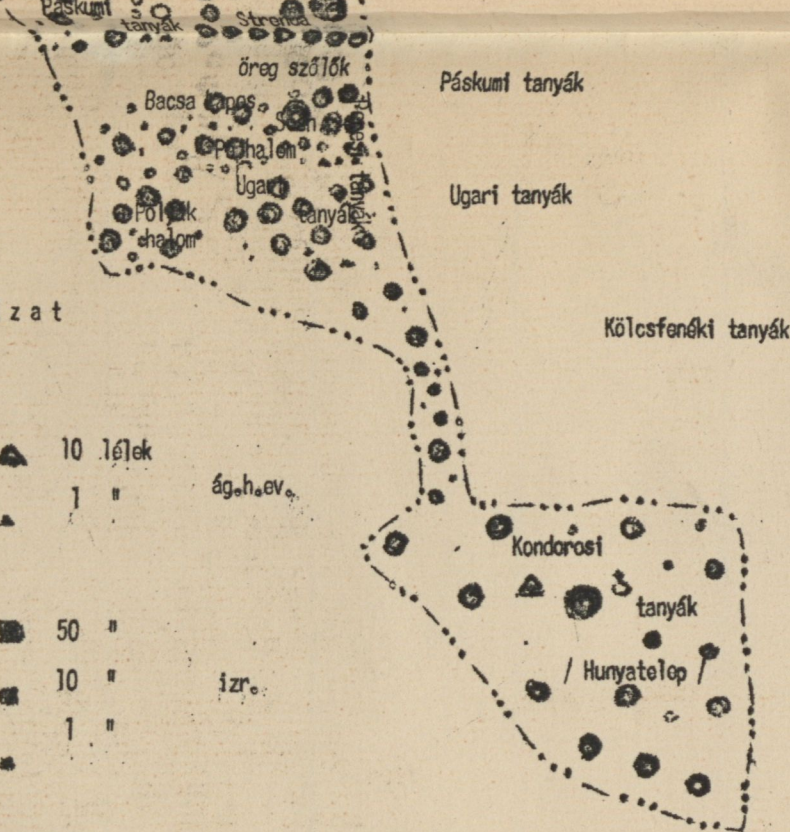
	10 lélek
	1 "
	50 "
	10 "
	1 "

róm. kath.

ref.

ág. h. ev.

izr.

XB 14-444

„Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből.”

Eddig megjelent füzetek:

1. **Balogh Albin:** A magyar pénz története az Árpádok korában. 1912.
2. **Harkó Gyula:** A pénz története Magyarországon 1526—1608. 1912.
3. **Dr. Erdélyi László:** Az első állami egyenes adó elmélete. 1912.
4. **Lovas Elemér:** Árpádházi B. Margit és kora. 1913.
5. **Boga Lajos:** Székelyföld történetírója a XVII. században. 1914.
6. **Dr. Erdélyi László:** Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 1915.
7. **Gregorich Izidor:** Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzában. 1915.
8. **Deák János:** Kegyúri jog Magyarországon a reformatioig. 1916.
9. **Kemény József:** Társadalom és művelődés Hunyadi Mátyás törvényeiben. 1918.
10. **Halász Imre:** A boszorkányhit útja. 1925.
11. **Fehér Ede:** Művelődéstörténeti korkép I. Lipót törvényeiben. 1927.
12. **Beke Ida:** Erdély társadalma és művelődése az Approbata Constitutiókban. 1927.
13. **Szabó Ferenc:** Társadalom, művelődés Zsigmond törvényeiben. 1927.
14. **Metzner Károly:** A török dúlás békeévei. II. Mátyás kora. 1928.
15. **Spiegel Mária:** II. József kora Magyarországon. 1930.
16. **Elemy Klára:** Rudolf király kora Magyarországon. 1930.
17. **Gottesmann Jolán:** Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. 1930.
18. **Szalkai Zoltán:** Széchenyi reformkora. 1931.
19. **P. Boros D. Fortunát:** A csíksomlyói 32 confrater. 1932.
20. **Buday Kálmán:** Báthory István erdélyi fejedelemsége. 1932.
21. **Tápay-Szabó Gabriella:** Szeged erkölcsi a XVIII. században. 1933.
22. **Devich Andor:** Társadalom és művelődés Miksa király magyar törvényeiben. 1934.
23. **Latzkovits László:** Alberik világkrónikájának magyar adatai. 1934.
24. **Halmay István:** I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége. 1934.
25. **Hunya Sándor:** Endrőd története a gyulai uradalomban. 1934.